

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНА БІБЛІОТЕКА
ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА»

„УЧИТЕСА, БРАТИ МОЇ!“

ІВАН КРИПЯКЕВИЧ

ІСТОРІЯ КОЗАЧЧИНИ

ЛЬВІВ, 1934,
НАКЛАДОМ ФОНДУ «УЧИТЕСА БРАТИ МОЇ»
Ч. 5. (3).

ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ МІСЯЧНІ ВИДАННЯ «ПРОСВІТИ».

Від січня 1934. Т-во «Просвіта» відновило періодичне видавництво місячних книжечок для народу: кожна книжечка має 3—4 арк. друку, 48—60 стор., і що-найменше 4 образки.

Досі вийшли:

- 794 (1). Вячеслав Будзиновський, Шляхетське право, іст. образок із XVII. в. (за січень), 48 ст., ц. 40 гр.
- 795 (2). Богдан Лепкий, Історичне оповідання з 1734 до 1756 р. р. (за лютий), 56 ст., ц. 50 гр.
- 796 (3). Василь Сімович, Тарас Шевченко, його життя й творчість (з нагоди 120-их роковин уродин) 25 ілюстрацій, (за березень), 72 ст., ціна 60 гр.
- 797 (4). Андрій Чайковський, Вогданко, історичне оповідання з 2. пол. XVI. в. (за квітень), 64 ст., ц. 50 гр.
- 799 (5). Іван Брик, Маркіян Шашкович, з нагоди 100-ліття зладження «Зорі» (за травень), 64 ст., ц. 50 гр.
- 800 (6). Софія Будзиновська, Німий мертвий свідок, оповідання (за червень), 48 ст., ц. 40 гр.
- 801 (7). Лев Лопатинський, Під камяним дахом, комедія (за липень), 32 ст., ц. 30 гр.
- 802 (8). Юрій Федькович, Фармазони, красна і правдива повість для розумних господарів, 4. видання, в століття народин поета (за серпень), 64 ст., ц. 50 гр.

Друкуються:

Календар «Просвіти» на 1935. рік.

Передплата на місячні видання, платна згори — 3.60 зл., у продажу — брутто 5.50 зл.; члени дістають 25% знижки. Кооперативи платять річно 12 зл. і дістають усі книжечки місячні та квартальні, себто з «Науково-Популярної Бібліотеки» (16 книжечок). Читальні «Просвіти» платять 25 зл. і дістають такі видання: 16 книжечок (місячних 12 і 4 з «Науково-Популярної Бібліотеки») та журнал «Життя і Знання». — Красві установи платять як читальні. — Розпродавці дістають за свою працю винагороду.

ІВАН КРИПЯКЕВИЧ

ІСТОРІЯ КОЗАЧЧИНИ

Музею гетьманства
у Києві змав кра-
суний повчаннями - нових
творчих успіхів у Вашій
друзе незмінне видання з 1922. р.
благодійній справі та його
директора Галини Іванівни
Бровді! Дав Вам часець

З повагою
М. Гурин

10. II. 2013 р.

ЛЬВІВ, 1934,

НАКЛАДОМ ФОНДУ «УЧИТЕСЯ БРАТИ МОЇ»

Ч. 5. (3).

З друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові

Перше видання „Історії Козаччини“ з 1922. р. дуже швидко розійшлося, — і вже від яких п'ятьох років стало бібліографічною рідкістю.

Нове видання від попереднього відрізняється тим, що має образки, яких у першому виданні зовсім не було, та на кінці додано „Головні роки з історії Козаччини“.

Зазначуємо цю книжечку як ч. 5. видань Фонду „Учітеся, брати мої“, але ж як кварталне видання „Науково-популярної Бібліотеки Товариства „Просвіти“ — це з ряду третя книжечка з 1934. року.

Видаючи її другим виданням, ми маємо повну надію, що вона так швидко найде своїх читачів, як видання з 1922. р. Серед теперішніх обставин це єдиний короткий огляд історії української державности за Козаччини.

I. ПОЧАТКИ КОЗАЧЧИНИ.

Запорожжя.

Південні українські землі на Чорним морем та долішнім Дніпром мають назву Запорожжя. Річка стрічала колись на своїй дорозі великі гранітні скелі-пороги. З шумом та гуком переливалася тут вода, творилися водопади та вири, річка вкривалася хвилями й піною. Дніпрових порогів було дев'ять найбільших: Кайдак, Сурський, Лоханський, Дзвонець, Дід або Ненаситець, Внук або Вовніг, Будило, Вільний або Гадючий. Є ще й менші пороги або забори. Тепер там вибудували велику гать, вода залила всі пороги — так, що вони наче позникали.

Нижче порогів Дніпро розливається широко й ділиться на кілька великих ложищ та безліч менших річок або рукавів. Між цими річками порозкидались острови та плавні. Острови — вищі, деколи скелисті, покриті ліском. Плавні це місця, які вода заливає весною підчас повені, на них росте трава, очерет, лоза, верба й усякі корчі. В давні часи бували тут і благородні дерева з добрими овочами, а в затишних місцях по скелях стелилася виноградна лоза.

Далі від річки дерев мало, бо підсоння тут сухе, дощі падають зрідка. Але земля родюча, і тепер удається тут добре пшениця. В давні часи

широкі простори були вкриті тільки самою травою. Це були славні українські степи. На весну степи зеленіли і вкривались різнобарвними квітками. Під подувом вітру трави хвилювали, як те широке море. Пізніше серед літньої спеки вони жовкли й висихали. Ніколи плуг не переходив цих степових земель; ніхто трави не косив, ані не збирав. Природа жила тільки сама для себе.

Серед степів та по лісах над річками було багато всякого звіря. Жили тут колись тури з породи диких волів, зубри — буйволи, вкриті вовною, ведмеді, коні, олені, степові кози, дикі кабани; на річках гніздилися бобри. Ловці, що заходили в ці сторони, за короткий час збирали велику силу шкури й футер. З мяса брали тільки кращі частини, решту кидали псам або залишали вовкам. Птахів було така сила, що на весну хлопці набирали повні човни яєць качок, гусей, журавлів, лебедів, а й пізніше ловили цілі комори молодих птиць. Орлят брали до кліток задля їх пер, що були потрібні до стріл. У старих деревах, дупластих від старости, роїлися бджоли; їх мед був дуже смачний і запашний. В річках і озерах було повно риби; часом у одну сітку ловили по дві тисячі риби, найменші з них були завдовжки на стопу.

Татари.

Та хоч Запорожжя було таке багате на всяке добро, мало хто відважувався заходити туди, бо життя було небезпечне від татар, що кочували в степах. Татари це був напівдикий нарід, що прийшов до нас із Азії. Вони були низького росту, мали широкі плечі, велику голову. Їх лице було

широке з виставними кістями (вилицями), з рідким заростом, ніс плескатий, очі малі та скісні. Їх оселі були на півострові Криму. Вони не любили хліборобства, не сіяли збіжжя; все їх майно це були великі стада коней та овець. Живилися найбільше мясом і молоком. Улюблений їх напиток був кумис — квасне кобиляче молоко. Татари були добрі вершники й гарно стріляли з луків. Татарський хлопець змалку вчився їздити на коні та стріляти з лука. Нераз не діставав їсти ввесь день і мусів сам добувати собі поживу на ловах. Татари не любили спокійного життя, радо йшли на війну шукати добичі на Україні.

Татарське військо виходило в похід найрадше весною, як українські степи повкривалися травою. Перед військом татари висилали на всі боки шпигунів, щоб дізнатися, де можна знайти найбільшу добич. Татарське військо переправлялося на долішньому Дніпрі, кожний татарин роздягався, до хвоста свого коня привязував вязку тростини і клав на ній сідло, зброю й одяг, щоб не змок, а сам плив — одною рукою веслував, другою держався кінської гриви. Головні дороги, що ними татари ходили в похід були: Чорний Шлях між Дніпром і Богом, Кучманський — між Богом і Дністром, Покутський або Золотий — між Дністром і Прутом, Муравський — по лівому боці Дніпра.

Татарські відділи або загони йшли балками й ярами, щоб українці їх було не доглянули; вночі не розпалювали вогнів, на всі боки розсилали стежіїв. Як уже були всередині краю, ділилися на три частини. Головний відділ або кіш був у воєнній готовості й ішов на ворога. Битву татари вели та-

ким чином, що ставали в дуже широку лінію і старалися обійти противника з боків та ззаду. Але боролися тільки з меншими відділами, бо не мали іншої зброї, тільки шаблі й луки. Два менші загони пускалися на боки за добиччю.

Горе тому селу, на яке напали татари! Вони оточували його з чотирьох сторін і підпалювали крайні хати, щоб викликати переполох між мешканцями. Потім кидалися на вулиці й починали грабіж та розбій. Забирали коні, корови, вівці й виганяли за село. З хат виносили харчі, муку, убрання, постіль, усе, що попадало в руки, і клали на коні. Хто боронився, того вбивали; хто був безпомічний, того брали в полон або ясир. Куди перейшли татари, там залишались тільки згарища, порожні хати, кров і тіла повбиваних.

Татарська неволя.

Полонених людей татари вели до свого коша. Кожний татарин мав при сідлі кілька шнурів, арканів, ними вязав нещасних невольників. Потім обвантажений добиччю татарський табор поволі вертався до дому. Бранці мусіли всю дорогу йти пішки. Гаряче степове сонце палило їм голови, спрага стягала уста, голод і труд томив усе тіло. Йшли босі, ледви повдягані, спотикаючися, роздираючи собі ноги об колюче терня. Йшли старі діди й здорові чоловіки, жінки й діти; йшли сумні, пригноблені, втираючи сльози, важко ридаючи. Кожний мав якусь утрату: одному вбили батька, другому дитину забрали, іншому вся родина пропала. Татари вели всіх бранців до Криму. В татарських містах Бахчисараю, Кафі й інших були великі тор-

говиці, де продавали невольників. Нещасливі люди стояли там рядами й чекали своєї долі. Купці з різних далеких сторін, найбільш турки й араби, приходили й оглядали їх, як тепер на торзі оглядають худобу. Одні купували сильних, здорових чоловіків, інші брали жінки, ще інші вибирали собі діти. Купець платив татаринів плату, яку він хотів, і забирив зі собою невольників. Ні на що не зважали турки: видирали дитину з рук матері, ділили брата від сестри, чоловіка від жінки. Серед плачу й ридання пращалися бездольні люди, — звичайно на віки.

Козаки.

Оттак життя по степах було дуже небезпечне. В кожну хвилину можна було потрапити в руки татарам. Але хоч тяжко було тут жити, то проте знаходилися сміливі люди по містах та селах, збиралися разом, вибирали собі старшого й на конях зі зброєю в руках подавалися на Запорожжя. Там стріляли звіря, ловили дикі коні, рибалкували по річках і потім з мясом, рибою, шкірою і зловленими звірятами верталися додому. Деякі шукали собі захисного місця, у степах ставили хати та розводили господарство: годували худобу, закладали пасіки, потрохи орали степи й сіяли збіжжя. Такі люди були все в небезпечі. Татарам такі українські поселенці були сіллю в оці, й вони і старалися їх знищити. Але наші люди хоробро боронилися від ворогів, а то нероз і самі ходили на татарські села, билися з татарами, забирали їм худобу й коні та нищили їх оселі. Тих сміливих людей, що йшли промишляти в степи й воювали з татарами, називали козаками.

Козак — слово татарське, значить: юнак, молодець. Від того, що козаки жили на Запорожжі або Низу, їх називали запорожцями або низовими козаками. Перші згадки про козаків маємо коло 1500. р.

Запорозька Січ.

Зпочатку козаки се були самі міщани й селяни. Але згодом до них почали прилучатися бідніші шляхтичі, а далі йшли на Запорожжя й могутні пани, що шукали небезпек і хотіли навчитися хоробрости й витривалости.

Серед козаків був на Запорожжі і князь Дмитро Вишневецький. Це був чоловік багатий, мав на Волині біля Вишнівця декілька сіл, але покинув своє майно й пішов козакувати. Козаки не мали тоді постійної оселі й переходили з місця на місце, і раз тут, раз де инде нападали на татар. Вишневецький був досвідний воївник, бачив, що така боротьба не дуже шкодить татарам, і що, щоб справді перемогти орду, до того треба мати добре військо й хочби одну твердиню до оборони в часі татарського нападу. Вишневецький зібрав найсміливіших козаків, дав їм добру зброю й подався з ними на острів Малу Хортицю.

Це був невеличкий острівець, але високий, скелистий, добрий до оборони. В найвищій частині острова, над самим берегом, князь Дмитро визначив місце на твердиню. Козаки повикопували кругом глибокі рови й землю з них повикидали на вали, на кілька метрів заввишки. На валах били частокіл, клали дерев'яні зруби й уставляли помости під гармати. Вихід зробили лише один, широ-

Кн. Дмитро Вишневецький.

кий, для переїзду. Замикали його кріпкими оборонними воротами з дерева, через рів перекидали зводний міст, що підносився ланцюгами вгору. Між валами краєм стояли курені. Курінь, це була козацька хата; ставили її з дерева, а зверху накривали очеретом або й звірячими шкірами, яких

у степу було багато. Посередині твердині був вільний майдан. Така фортеця була подібна до інших замків, що їх тоді було на Україні багато. Але козаки дали їй нову назву »Січ« — від слова »с і к т и«, »р у б а т и«, бо на укріплення сікли дерево; самі ж звали себе січовиками.

Від того часу Запорозька Січ була головною козацькою оселею.

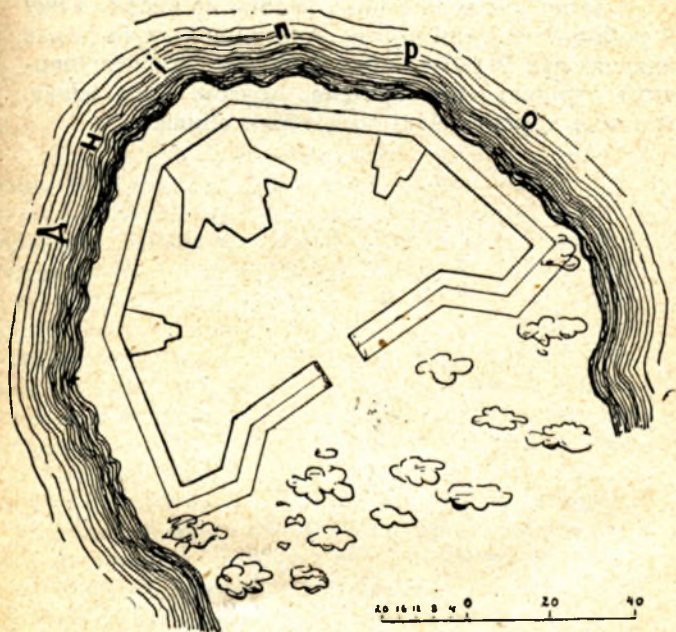
Смерть Дмитра Вишневецького.

На Січі князь Вишневецький зібрав значне число козаків, придбав декілька гармат, добув добрих рушниць і вів війну з татарами. Кримський хан дуже налякався козацької твердині й кілька разів намагався її здобути та знищити. Але аж по сімох роках війни, при допомозі турків, йому повелось підійти під Січ і розпочати облогу. Козаки боронилися завзято цілих три тижні. Та накінець їм не стало пороху й харчів, і Вишневецький наказав їм залишити оборону. Потайки козаки переправилися на інший острів і подалися в дальші місця. Татари ввійшли до порожньої Січі і зруйнували укріплення. Князь Дмитро воював із бісурманами далі й покінчив життя геройською смертю. В одній битві в Молдавії турки забрали його до неволі, й султан наказав його вбити.

Нарід назвав князя за його неспокійне життя Байдою і склав про його смерть гарну пісню. В Царгороді на ринку, перед самою смертю, пив Байда мед і горілку, — не журився тим, що зараз має вмирати. Турецькому султанові подобалося його завзяття, і він сказав до нього:

— Ой, ти, Байдо, славний лицарю! Будь мені

вірний, прийми турецьку віру, то я подарую тобі життя та ще й дам за жінку свою доньку, — будеш паном на всю Україну.

Запорозька Січ (нарис).

Байда відповів султанові:

— Лучше мені зараз умирати, як твою доньку за жінку брати. Твоя, царю, віра проклятая, твоя донька поганая!

Тоді розлючений султан крикнув на своїх слуг:

— Візьміть Байду добре в руки, візьміть, кріпко ізвяжіте, на гак ребром зачепіте!

Турки схопили Байду, вивели на високу вежу й ребром завісили на гак. Але вірний слуга подав князеві лук у руки, і Байда почав стріляти: першою стрілою вбив султана, другою його жінку, третьою царівну. Тоді його турки вбили.

II. ЖИТТЯ КОЗАКІВ ТА ЇХ ЗВИЧАЇ.

Нові Січі.

По смерті Вишневецького козаки перенеслися на острів Томаківку й там заклали нову Січ. Але нове місце не було для них догідне, й вони перейшли знову на інший острів Базавлук над Чортомликом, потім на Микитин Ріг. Нові Січі були укріплені таксамо, як Січ на Хортиці, мали кругом рови й вали, вхід був забезпечений оборонними воротами. Для ліпшої оборони посередині майдану збудували деревяну вежу, на ній поуставляли гармати. При березі острова, в затишному заливі була пристань для козацьких човнів. Частина козаків стояла все залогою в Січі, частина перебувала в різних місцях на сторожі й засідках, чекаючи татар. Решта проживала в степах, на ловах і господарстві, особливо на Великому Лузі, на південь від Дніпрових порогів. «Січ наша мати, Великий Луг — батько», казали козаки.

Запорозьке військо.

Запорозьке військо було піше й кінне. Кожний козак дбав про те, щоб мати коня до походу, але підчас бою запорожці воліли битися пішаком. Зброя була різна. Звичайно козак мав при лівому боці шаблю й на лівому плечі ніс довгу рушницю.

Бідніші мали замість рушниць лук зі стрілами або спис. Підчас воєнного походу козак мав також лопатку сипати вали, сокиру рубати дрова, шнури вязати вози й косу, щоб коневі придбати трави.

Спершу запорожці не носили окремого вбрання, а одягалися, як міщани або селяни. Потім козацька старшина почала носити гарніший одяг: жупан із червоного шовку або китайки, підперезаний шовковим поясом, кунтуш із довгими рукавами, порозрізуваними на кінці, широкі шаравари, гарні сапянці, себто чоботи з дорогої сапянової шкіри, на голові смушеву шапку з високим верхом.

Але нероз бідний козак не мав у що зодягнутися, як то співали в пісні: »На козакові шапка бирка, зверху дірка, травою підшита, вітром підбита, — куди віє, туди й провіває, козака молодого прохолоджає«!

Козацька старшина.

На чолі всього запорозького війська стояв гетьман. Він був найвищий начальник козаків, видавав накази війську, проводив у воєнних походах, давав лад на Січі й на всім Запорожжі. Його відзнака була булава, срібна палиця з кулею на кінці; як гетьман виходив до війська, тримав булаву у правій руці. Перед гетьманом несли все бунчук — палицю з довгим волосінням із кінських хвостів.

При гетьмані був писар, що писав усі військові письма й універсали (оповістки); його відзнака була печатка.

Запорожець.

Обозний мав нагляд над козацьким табором і гарматами.

Два судді судили козаків за всякі провини.

Два осавули були при боці гетьмана й розвозили його накази до війська.

Військо ділилося на полки по 1000 людей; над кожним полком був полковник, його відзнака була мала булава або пірнач. Сотники проводили сотнями, отамани десятками або куренями.

Старший, що проводив на Січі, замість гетьмана, звався кошовий. Хоружі несли козацькі прапори.

Кожний полк мав окремий прапор зі своїм знаком: на одному був меч або стріла, на другому — хрест, сонце й місяць, на іншому — голова якого звіря. Герб (знак) усього запорозького війська був козак, із шаблею при боці, з рушницею на плечі.

Козаки мали і свою музику, довбушів, що били в тарабани, трубачів із трубами і сурмачів із сурмами. Козаки кликали себе товаришами; у листах писали один до одного »Панове Товариство« або »Панове молодці«.

Рада.

Для важних справ козаки скликали раду. На майдан на Січі виходили довбуші й били в тарабани. На той знак козаки виходили з своїх куренів і ставали в велике коло, лишаючи посередині вільне місце. Тоді приходила старшина — гетьман, писар, обозний, судді, осавули, полковники — і ставали посеред війська. Гетьман говорив, для

На Герѣвъ Снлногѣ Бѣйска
Е К^ѣ: М^ѣ: Запорозвѣго.

КГ АБІ ЩЕНЗСТА ЗАПОРѢЗЧШВГ КРСѢ ЛІВЕ ДОЗНАЛИ
ТѢ АБІ ЗАТѢРБГ ТАКОГО ИМѢ РЫЦІРА ДАЛИ •
КОТОРЫИ ОТО ГОПТѢВГ ОМІАНІБ СЛУЖИТИ •

Герб запорозького війська (із книжки К. Саковича на честь
гетьм. П. Сагайдачного з 1622. р.).

якої справи скликав раду, й питався, яка думка товариства. Тоді промовляли спершу старші, потім і козаки, і накінець усі окликами давали знати, як хочуть вирішити справу.

На раді відбувався й вибір нового гетьмана. Старий гетьман, що через неміч або старечий вік не хотів довше гетьманувати, скликав раду і зрікався свого уряду: на килим, застелений посеред військового кола, складав свої відзнаки — булаву й бунчук. Тоді старшина і старі заслужені козаки, що мали повагу між товариством, подавали ймена кандидатів на гетьманський уряд. Козаки криком давали знати, кого хочуть мати за гетьмана. Вибраний гетьман зпочатку відмовлявся, говорив, що він негідний того уряду, просив, щоб вибрали кого іншого; але козаки криком силували його вибір прийняти. Тоді він дякував товариству й обіцяв добре правити, шанувати запорозькі закони. Козаки витали його згоду окликами й оплесками та кидали шапки вгору; старшина вручала йому гетьманські відзнаки.

Гетьман мав дуже сильну владу, непослушних міг карати навіть смертю.

Новики й чури.

Що-року на весну на Січі приймали до війська нових козаків. Хто мав охоту стати козаком, споряджував човен, набирав усяких припасів і плив Дніпром на Низ. Кошовий відбував перегляд цих добровольців. Хто виявився нездатний до війська, того відсиляли додому; але його припаси лишалися на Січі. Придатних до воєнної служби записували в реєстер, себто спис війська.

Новобранця приділяли до котрогонебудь куреня, під владу отамана. Він звався новиком або чурою. Таких новиків на один курінь приходило 30 і більше, а старих козаків було тільки десять.

Новик три роки відбував пробу в війську; не мав права брати участі в раді, чи в інших зборах, був тільки слугою старшого козака; чистив зброю, вчився стріляти з рушниці та з лука, заправлявся до шаблі, підчас походу пильнував козацьких коней, набивав рушниці, помагав копати окопи.

Таких чурів козаки тримали дуже гостро, карали суворо за кожну провину, особливо підчас війни, — хто важився втікати з поля бою, карали смертю. Але під доброю рукою свого старшого чура вчився витривалости, хоробрости й військових звичаїв та ставав потім добрим лицарем-козаком.

Запорожець (старшина).

Івась Коновченко.

В давній пісні співали про славу молодого новика Івася Коновченка. Він був козацький син, але його батько загинув у війні, й Івася ховала мати-вдова в місті Черкасах. Вона боялася, щоб її єдиний син не став козаком, як батько, тримала його при собі та вчила господарства.

Але в той час корсунський полковник Филон зазивав добровольців до походу на татар. Тоді й Івась Коновченко нагадав собі свій козацький рід і забажав піти на війну. Прийшов він до своєї матері й каже:

— Поблагословіть мене, мамо, я піду з полковником Филоном лицарської слави добувати, за віру християнську воювати, може, дасть Господь яку добич добувати!

Як почувла це вдова, облилася гіркими сльозами:

— Ой, Івасю, мій єдинчику! Чи ти не маєш досить їсти й пити, чи не маєш у чім гарно ходити, чи міщани тебе не почитають, чи козаки тебе зневажають? Не дозволю я тобі йти з козаками гуляти, а накажу я чотири воли запрягати та йти в поле на хліб орати. Будеш потім козаків на хліб, на сіль зазивати, будуть тебе козаки поважати!

Заплакав Івась і кризь сльози сказав:

— Ой, мамо моя, не хочу я на полі орати, не хочу козаків на хліб-сіль зазивати, — будуть мене козаки домарем, гречкосієм прозивати! Не хочу я за плугом ходити, спину нагинати, на воли козацьким голосом гукати! Не хочу сапянців по борознах викривляти, китайкових жупанів пилом на-

Запорожець.

пиляти! Хочу я на коня сідати, з козаками погуляти, ввесь козацький звичай пізнати!

Просив Івась у мами, щоб продала його чотири воли й купила йому доброго коня, але мати не хотіла того й слухати, сховала всю козацьку зброю. Та Івась Коновченко відшукав батьківську стару рушницю й тайкома пішки пустився до козацького табору, що був далеко в степах.

Полковник Филон відпочивав у своїм шатрі, але Івась сміливо ввійшов до нього й поздоровив грімким голосом. Полковник привитав його:

— Ой, здоров, Івасю, прекрасний лицарю! Чи ти по своїй волі зайшов, чи тебе кінь до нас приніс? Чи ти здоров'ям змагаєш, чи в себе молодецького, доброго коня маєш?

Івась відповів:

— Я коня не маю, але молодецьким добрим здоров'ям змагаю. Дозволь мені, пане полковнику, з козаками погуляти, лицарської слави заживати, за віру християнську стати!

Але полковник не хотів пустити Івася на війну:

— Ти ще дитя молоде, ніде не бувало, козацького звичаю не пізнало, козацької крові не видало! Як ти кров побачиш, то налякаєшся, — є старі козаки, панове молодці, хай вони гуляють, слави добувають.

На те Івась відрік весело:

— Ей, пане полковнику, візьми ти каченя старе й мале, та пусти на Чорне море, — чи не попливе мале таксамо, як старе?

Здивувався полковник розумові хлопця й пустив його на війну.

Івась Коновченко незабаром доконав славних діл, узяв у полон багато татарів і турків, добув собі велику славу. Тоді мати поблагословила його, продала чотири воли й купила Йвасеві гарного козацького коня.

Івась Коновченко погіб лицарською смертю у степах у боротьбі з татарами.

III. БОРОТЬБА З ТАТАРАМИ Й ТУРКАМИ.

Похід на татар.

Запорожці безнастанно вели боротьбу з татарами. Що-року на весну з Січі розсилали по городях хоругви з хрестом і такий зазив:

— Хто за віру християнську хоче піти на палю, хто хоче, щоб його четвертували, колесували, хто не боїться смерти, нехай пристає до нас! Пощо смерти боятись! Від смерти не втечеш! Ось козацьке життя!

З усіх сторін поспішали на Січ старі козаки й нові добровольці, що бажали поборотися з невірними, добути слави й добичі.

Рано-вранці тарабани й труби давали знак, що похід починається. Козаки вже вночі були готові й зараз ставали до своїх відділів.

Попереду їхала козацька музика з усякими струментами. Одні трубили на трубах і сурмах, інші били в тарабани, ще інші грали на бандурах. За музиками виступала кіннота, десяток за десятком, сотня за сотнею, рядами, в гарному порядку. Перед кожним відділом їхала старшина, то отаман, то сотник, то знову полковник у панцирі, з пірначем у руках. Потім ішла піхота з рушницями через плечі, з шаблями при боці. Старші їхали на конях.

Кожний відділ мав свій прапор, — різно-

барвні знаки маяли над військом, немов летіли вгорі дивні птиці.

Серед вибраного полку війська їхав гетьман зі старшиною, — здалека було видно гетьманський бунчук. Позаду дві й три пари коней тягнули гармати, — одні чорні, великі, з широкими дулами, інші менші, що ссяли в світлі сонця. Накінець на малих і більших возах везли запаси поживи й муніції, в міхах і дерев'яних та залізних скринях.

Похід закінчував відділ кінноти, що доглядав порядку в таборі й пильнував, щоб на військо не прийшла ззаду яка пригода.

Битва з татарами.

Перед військом на всі сторони розсилали сторожі, щоб дізнатися, де татари. Козацькі стежі скоро знаходили ворога, бо татарські загопи вешталися скрізь по степах. Насамперед гляділи козаки, де табуни коней, висилали в ту сторону сильний відділ кінноти, розганяли сторожу й брали коні з собою. Здобуті коні розділяли між піхотинців; так збільшалось число кінноти.

Як татар було більше, вони виступали до бою. Тоді проти них виїздили що сміливіші козаки на герць, себто на боротьбу одинцем. Потім і вся сотня пускалаєся з шаблями на ворога. Але як сили татар були дуже великі, й не можна було дати їм ради, кіннота верталася до війська, й тут робили приготови до головного бою.

Запорожці мали свій окремий спосіб боротьби. З наказу гетьмана вози з припасами, що були позаду, їхали вперед і ставали в два чи три

ряди по боках та на чолі війська. Таким способом робився якби вал або мур із возів кругом війська; козаки звали це т а б о р о м. Такий табор разом із військом ішов поволі проти татар. Як уже були близько ворога, починали стріляти з гармат, а потім і з рушниць. Татари кидалися на табор і намагалися його розбити, але козаки зза возів стріляли до них і не давали їм приступити ближче.

Таким робом запорожці йшли щораз далі й або знов випускали на ворога кінноту, або боронилися з табору. Навіть як число татар було таке велике, що треба було відступати, табор рятував козаків із найбільшої небезпеки, й так вони верталися зі степів на Січ.

Смерть Хведора Безрідного.

Серед боротьби з татарами не один козак поклав свою голову за рідний край.

В одній старій пісні оповідається, як загинув у степу курінний отаман Хведір Безрідний. Він був на сторожі над Дніпром зі своїм чурою Яремою. За обідом несподівано напали на них татари. Обидва запорожці боронилися завзято й відогнали татар, але Хведора влучила куля, а від татарської шаблі він дістав глибоку рану.

Постреляний, порубаний, він лежав над Дніпром, вірний чура промивав водою йому смертельні рани. Промовив тоді Ярема до Хведора Безрідного:

— Пане отамане, чи не добре було б дати знати до батька-матері про твою пригоду?

Отаман відповів:

— Не знайдуть уже мене живим батько, ані мати... Чуро мій молодий, я дарую тобі коня воронього, мою зброю, шаблю й рушницю, їдь ти скоро до товариства, заклич козаків до мене.

Скочив чура на коня, прибіг над Дніпро й почав кликати до козаків:

— Панове молодці, добре ви дбайте, човни повертайте, Хведора Безрідного рятувати поспішайте!

Кошовий подивився на зброю й коня чури та сказав:

— Ей, чуро Яремо, не своїм ти конем гуляєш, не своєю зброєю вихваляєшся, не свою шаблю й рушницю маєш! Десь ти свого пана вбив, або зранив, або молодого душі збавив!

Чура зіскочив з коня, поклонився кошовому й відрік:

— Ой, батьку кошовий, отамане військовий! Я свого пана не вбив, ні зранив, ні молодого душі збавив, — його татарська шабля порубала, його бісурменська стріла постріляла. Лежить мій пан у лузі, постріляний, порубаний, смертельними ранами знеможений. Та прошу я милости вашої в луг поспішати, Хведору Безрідному порятунок дати!

Козаки скочили на коні й поїхали чим-дуж у луг, але Хведора Безрідного не знайшли живим, — він умер сам-один у степу безлюднім.

Тоді товариші вкрили йому тіло червоною китаїкою, шаблями викопали глибоку яму й похоронили хороброго лицаря. Накопали ще більше землі, висипали високу могилу, на верху застромили козацький прапор. Як могила була вже го-

това, стали кругом і за військовим звичаєм іще раз вистрелили з рушниць у честь отамана.

Помер, поляг Хведір Безрідний, але слава його не вмре, не поляже, — поки світ буде світати й сонце сіяти, будемо його славу прославляти!

Походи на море.

Проти турків запорожці ходили найбільше човнами рікою Дніпром на море. Такий похід був дуже небезпечний, і козаки приготувляли його дбайливо. Відважні молодці, що хотіли пуститися в море, просили на це дозволу в гетьмана й вибирали собі старшого до проводу у поході.

Зараз починали будувати човни, що звалися чайками. Чайка була 20 метрів завдовжки, найбільше на 4 метри вшир. Робили її з видовбаного пня липи або верби, боки та дно оббивали дошками. В чайці було десять або більше лавок для гребців, і при кожній лавці по два весла. Напереді й позаду були керми, якими повертали човен і давали йому напрям, у котрий бік їхати. Кожна чайка мала посередині високий стовп, щоглу, де завішували полотняне вітрило; вітер віяв у вітрила й так посував чайку. Човни поверх обливали смолою, щоб вода не добувалася крізь прогалини між дошками. Щоб човен не потопав підчас бурі, козаки прикріплювали довкола вязки очерету, — навіть як вода бувало залле човен, він держиться поверх моря. До кожної чайки брали по 4 до 6 малих гарматок і відповідний запас куль та пороху. Харчі склалися зі сухарів, пшена й іншої поживи, яку клали в вузькі довгі бочки.

В чайці містилося 50 до 70 людей. Запоро-

Козацька чайка.

жець, що йшов на море, брав зі собою шаблю, дві рушниці, шість фунтів пороху й кулі; з одягу брали тільки що-найпотрібніше, — дві сорочки й дві пари шараварів, поганенький каптан і шапку. Крім досвідних козаків їхали також хлопці-молодики до помочі й послуги.

Як усі приготови були вже покінчені, запорожці прощалися з Січчю і плили вниз Дніпром. Отаман походу плив на першій чайці, на щоглі висів його прапор. Інші човни трималися близько нього.

Турки нерозуміючи, що козаки приготувляють похід, при гирлі Дніпровому заступали їм дорогу своїми галерами (кораблями) й починали стріляти з гармат із замку в Очакові. Але запорожці все вмiли перехитрити турків. Серед темної ночі тихцем несподівано переїздили попри галери й випливали на широке море. Тоді козацька фльота мала отверту дорогу на всі сторони Чорного моря; плили або на Крим, або до Малої Азії, або під сам Царгород, до султана в гості.

Козацькі чайки плили дуже скоро й несподівано припливали під турецьке місто. Запорожці швидко висідали на беріг, на чайках залишали тільки невеличку сторожу, двох дорослих і двох хлопців, і з рушницями вибиралися на турків. Як місто не було підготовлене до оборони, напад ішов легко, козаки підпалювали більші будови й серед метушні збирали добич. На укріплені замки йшли наступом і по драбинах вдиралися на мури. Добич переносили на чайки; найбільшу ціну мала зброя й турецькі гармати.

Часто ловили запорожці на морі турецькі кораблі. Турецька галера була більша й вища ніж чайка, козаки скорше замічували турків і могли приготувити напад. Щоб турки їх не добачили, козаки звивали вітрила, складали додолу щогли й плили так, щоб сонце на них не світило. Перед заходом сонця плили скоріш, і як наставав вечір, несподівано окружали галеру. Відважно кидалися

на поміст корабля, билися з турками й або їх уби-вали або брали в полон. Галера з цілим майном ставала військовою добиччю; козаки брали її зі собою.

Дуже небезпечна була боротьба, як галер було багато, бо турки мали гармати й добру за-логу з яничар, найліпшого турецького війська — воно складалося з вояків, що їх іще малими пови-возили турки з християнських земель. Нераз турки здалека бачили чайки й починали стрілянину, — тоді неодна чайка тонула від гарматної кулі, не-один козак находив смерть на морі. Часом турки ловили кілька чайок і брали козаків до неволі. Але частіше запорожці перемагали музулман і зі славою та добиччю верталися на Січ.

Олексій Попович.

Про пригоди на морі козаки знали складати різні оповідання та пісні. Славна була дума про Олексія Поповича та бурю на морі.

Запорожці плили чайками по Чорному морі. Була непогода. Хмари вкрили небо, затьмили зорі й місяць. Полив дощ, вітер почав підіймати високі хвилі. Страшна буря піднялась на морі. Козацькі чайки не могли вдержатися разом, — частину їх занесло в ріку Дунай, частину під турецькі береги, решта потопала на середині моря. Було тут триста козаків зі старшиною. Отаман Грицько Зборов-ський промовив тоді до козаків:

— Козаки, панове-молодці! Щось велика хуртовина піднялася на нас на морі. Може, хто з вас має великий гріх на собі, й через те ми пото-паємо. Уважайте, козаки, своїх гріхів не тайте; хто

гріх на собі почуває, нехай сповідається наперед Богу, і потім Чорному морю, і мені, старому отаманові кошовому. Ліпше нехай один покається й відпокутує, ніж як усе військо має пропадати!

Всі козаки мовчали, бо ніхто не почувався до великої вини. Тоді повстав Олексій Попович, військовий писар, і сказав:

— Козаки, панове-молодці! Візьміть ви з мого лука тятіву й звяжіть мені взад руки, до шиї причепіть тяжкий камінь, очі завяжіть китайкою й киньте мене в Чорне море! Нехай я один загину, ніж як тільки війська безвинно має пропадати!

Зачудувалися козаки й сказали:

— Олексію Поповичу, славний лицарю й писарю! Ти що-дня тричі святе письмо в руки береш і читаєш і нас простих козаків навчаєш, — які ж ти гріхи на собі маєш?

Заплакав тоді Олексій і почав оповідати:

— Хоч я й письмо святе читаю, то більше від вас усіх гріхів маю. Як я дома проживав, кривдив сусідів, зневажав старих людей, розбивав діти, не любив братів і сестер, гуляв і забавлявся, перед церквою шапки не здіймав, — не шанував я нікого, навіть батька і матері, хоч вони за мене молилися, щоб я поправився. Не Чорне море мене тепер потопає, а батьківська й матерня молитва карає.

Як почув це отаман Грицько Зборовський, сказав:

— Не будемо, панове-молодці, такого лицаря в море кидати, але візьміть Олексія за руки, врубайте йому з лівої руки пальця-мізинця й пу-

стіть кров до Чорного моря: може, Чорне море прийме його кров, може, втихне хуртовина.

Зробили козаки, як наказав отаман, — врубали малий палець Олексієві й пустили кров до моря. І зараз море затихло, буря втихомирилася, козаки щасливо доплили до берега.

Тоді Олексій Попович узяв у руки святе письмо і навчав козаків:

— Слухайте, що святе письмо каже: »Хто чтить отця і матір шанує й поважає, той марно ніколи не пропадає; того меч і стріла минає, того батьківська і матерня молитва із дна моря винімає«.

ІV. БОРОТЬБА З ПОЛЬЩЕЮ.

Реєстрові козаки.

Польські королі були невдоволені, що козаки заклали собі на Запорозжжі свою державу й воюють із татарами й турками. На Запорозжжя тікало багато селян-кріпаків, що не хотіли робити панщини; через те шляхті не ставало робітника. Козацькі походи на Крим і на Чорне море стягали на Польщу гнів турецького султана.

Щоб здержати запорожців від походів на море, польський король проголосив, що кожний козак може нанятися до королівського війська, дістане за це платню, одяг і утримання. Зголосилося 500 козаків, і поляки записали їх у один спис або реєстер. Цих козаків називали реєстровими або городовими, бо вони жили по городях (містах). Їм не вільно було ходити на море й воювати з татарами без дозволу короля, вони мали жити на місці, яке їм назначили польські полководці.

Пізніше число реєстрових козаків збільшили до 6000 і поділили на шість полків: черкаський, канівський, корсунський, чигиринський, білоцерківський і переяславський. У Терехтемирові був військовий шпиталь, скарбівниця й місце, де сходилися ради. Але запорожців було десять разів

більше, ніж реєстрових, і вони дали панували собі на Січчі й вели війни, з ким хотіли.

Перші війни з поляками.

На Запорозжжі всі були між собою рівні, — чи багатий, чи бідний, чи пан, чи селянин. У Польщі вся влада й сила була в руках великих панів. Пани намагалися взяти козаків у свої руки і зробити з них своїх кріпаків. Але козаки мали зброю в руках, не піддавалися й боронилися.

Так почалися війни козаків із поляками; 1593. року проти панів виступив гетьман Криштоф Косинський. Але замість щоб іти проти поляків, він воював землю князя Константина Острозького, не зважаючи на те, що князь оснував першу вищу українську школу, академію в Острозі і щиро працював для українського народу. Князь Острозький розбив його військо під Пяткою на Волині.

Реєстровий козак.

В 1595—1596. р. було нове повстання, вже проти польських панів. Запорозьким гетьманом був Григорій Лобода, старий козак, провідник заможних козаків, що мали свої землі. До помочі йому став Северин Наливайко, славний вояк, що бував у походах на турків у Молдавії і в Угорщині. Він був старшиною ватаги, що людям робила багато шкоди, й через те запорожці неохоче брали його до спілки. Але він прислав на Січ пару тисяч коней, здобутих на турках, і тим зєднав собі товариство.

Козаки боронилися спершу в Київщині. Але польського війська було більше, і треба було відступати; Наливайко мусів повкидати гармати в річку, а кулі й порох позакопувати в землю. Козацькі полки відступили на лівий беріг Дніпра й окопалися в таборі над річкою Солоницею коло Лубень. Поляки стиснули козаків з усіх боків; не було навіть куди вигнати коней на пашу, не було місця розкласти табору. Настали великі спеки. Серед війська почалися слабости, день-у-день умирили десятками й сотками юнаки, не було де хоронити трупів. Серед війська прийшли розрухи. На раді якись злочинці кинулися на гетьмана Лободу й убили його. Військо кричало, що не хоче битися, що треба миритися з поляками.

Поляки зажадали, щоб видати їм у руки Наливайка й інших старшин, віддати гармати, хоругви, відзнаки, всю зброю, — а тоді військо пойдуть додому. Згодилися на те нерозважні козаки. Але як тільки віддали зброю, польські вояки кинулися на них і почали рубати шаблями, — ціле поле вкрилося козацьким трупом. Наливайка поляки завезли до Варшави й там покарали його

на горло, — зрубали голову, порозсікали тіло на четверо й повісили на показ.

Запорожці побачили по цій війні, що їх сили ще за слабі, щоб побороти Польщу.

Самійло Кішка.

Потім запорозьким гетьманом був Самійло Кішка, що про його славні діла співали пісні.

Він дістався з сорок козаками до турецької неволі і, прикований до ґалери, мусів гребти разом з іншими невольниками. Одного разу його пан Алкан-паша поїхав кудись, і догляд над невольниками полишив своєму вірному ключникові Ілашеві Потурнакові. Цей ключник був колись козак, навіть сотникував у козацькому війську, але в турецькій неволі покинув свою віру, зробився ренегатом, і ще гірше, ніж самі турки, переслідував невольників. Потурнакові було нудно сидіти самому, він скинув кайдани Самійлові Кішці та запросив його до себе пити. Обережний гетьман пив небагато, напитки тайкома виливав, та Потурнак напився так, що п'яний заснув. Тоді Кішка поклав його до ліжка, забрав у нього 84 ключі й чим-дуж повідмикав колодки козацьких оков.

О-півночі яничари з Алкан-пашею вернулися на ґалеру, — козаки кинулися на них і всіх повбивали. Одному лише Потурнакові пощадили життя, і він із вдячності за це подав Кішці спосіб, як перевезти безпечно ґалеру до Дніпра. Половина козаків поперебиралася за турків, друга половина вдавала невольників; Іван Потурнак говорив добре по-турецьки, й як стрінулися з іншими ґалерами,

вдавав, що везе Алкана-пашу. Так козаки підплили аж під Січ.

Самійло Кішка ходив потім із поляками в похід на Балтійське море й там поляг у битві 1602. р.

Петро Конашевич Сагайдачний.

Найславніших діл доказало запорозьке військо за гетьманства Петра Конашевича Сагайдачного.

Він був родом ізпід Самбора в Галичині й належав до дрібної української шляхти, що жила по селах і своїми руками обробляла ріллю. Вчився в Острозькій академії, потім пішов до запорозького війська і став гетьманом 1616—1622. Це був чоловік відважний і розумний. У боротьбі не цинив життя, сам шукав небезпеки, в битву йшов перший, відходив останній, у таборі був обережний, мало спав і зовсім не пив. Від козаків вимагав послуху й дисципліни, за всякі провини карав гостро.

Він бачив, що козаччина ще не має сили, щоб побороти Польщу й задумав виробити добре й відважне запорозьке військо. Під проводом Сагайдачного козаки ходили що-року великою фльою на сто й більше кораблів на Чорне море й були пострахом для турків і татар. Здобув він місто Кафу на Криму, де був головний торг бранцями й визволив кілька тисяч християнських невольників. Нападав на Малу Азію, здобув міста Синопу й Трапезунт і вивіз звідтіль велику добич. Під його проводом козаки ходили навіть під сам Царгород і спалили передмістя султанської столиці. Сагайдачний поміг і полякам проти турків у бою під Хотінням 1621. р. Козаки визначилися тут

Гетьман П. Конашевич-Сагайдачний (із книжки К. Саковича з 1622. р.).

своєю вмілістю добувати турецькі окопи. Вони копали рови, сипали шанці й підсувалися що-раз ближче під табор турків. Уночі, серед дощу й темноти, вони вривалися між турецькі вали і зчиняли тут такий переполох, що турки тікали наосліп на всі боки. В козацькі руки дісталось тоді багато турецьких гармат і іншої добичі, козацька слава розійшлася тоді по всьому світі. Скрізь славили

Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний.

Дніпрових лицарів, що не бояться ні води, ні вогню, ані куль, ані стріл, ідуть у кожну небезпеку

і скрізь перемагають. Сагайдачний помер від рани, яку дістав у хотінськiм поході; все своє майно записав на українські школи в Києві й у Львові. По Сагайдачнiм були гетьманами Олифер Голуб, Михайло Дорошенко й інші.

Війни 1625. і 1630. р.

Незабаром по смерті Сагайдачного знову почалися війни з поляками. Війська козацького було тепер більше, воно мало ліпший воєнний досвід, то й боротьба йшла гарніше.

1625. р. велике польське військо вирушило проти козаків над Дніпро. Козаки окопалися на врочищі Ведмежі Лози біля Курукового озера (напроти Кремінчука). Це було давнє городище на горбку серед болот і багна. Козаки устали табор із возів у кілька рядів, укріпили його окопами й валами. Довкола по хащах, гаях, лозах, над річками поуставляли сторожі й засідки. Гетьманував тоді Марко Жмайло. Польська кіннота великою силою вдарила на табор. Але козаки прийняли їх зза табору вогнем із рушниць, інші повискакували з засідок і почали острілювати ворога з боків. Багато тоді польських вояків повбивали, інших поранили, мало не погіб і сам польський гетьман Конєцпольський.

Дальші наступи були такі самі невдатні. Поляки мусіли миритися. Згодилися на те, що козацьке реєстрове військо матиме 6000 людей, та що йому полишать давню самоуправу.

1630. р. козаки знову зчинили повстання проти поляків. Причиною війни було те, що шляхет-

ське військо, яке стояло на кватирах у Київщині, дуже докучало людям.

Козаки відказували на переслідування української церкви й віри. Гетьман Тарас Федорovich, що його звали Трясилом, зібрав трицять тисяч війська з козаків і селян. Головний табор був під Переяславом по лівому боці Дніпра. Козацькі сторожі обсадили цілу річку Дніпро, всі броди й переправи й довго не пускали поляків на Лівобережжя. Але польські війська врешті перейшли річку й почали облогу козаків. Бої йшли три тижні з великими втратами для поляків.

Одного дня невеликий козацький відділ, з двісті коней, вийшов на стежу. Поляки помітили його й окружили довкола. Козаки позамикалися в якійсь повітці (шопі) й боронилися так завзято, що всі полягли там, а до неволі дістався тільки один козак і то ранений.

Але, тимчасом, із козацького табору помітили, що в польським таборі нема доброї сторожі. Гетьман дав наказ до випадку. Козаки напали на польські пушки, розбили невеликий відділ, що її пильнував, позабирали що-найбільші гармати й попритягали до свого табору. Потім пустилися ще над річку й попалили перевози, що там збудували були поляки. Польський гетьман Конєцьпольський спершу хвалився, що кровю загасить козацьке повстання, але далі побачив, що нічого українцям не вдіє, і мусів миритися.

Козакам дозволили мати реєстрового війська вісім тисяч і ні в чім не змінили козацьких установ.

Повстання 1635—1638. р.

По переяславській війні поляки бажали перешкодити козацьким повстанням і побудували біля Дніпрових порогів великий замок, Кодак. У замку поставили сильну сторожу, й вона пильнувала, щоб ні один козак не важився переїхати Дніпром на Запорожжя. Запорожці з ненавистю дивилися на цю твердиню й задумали її зруйнувати. Зробив це І в а н С у л и м а. Він був старий вояк, був у далеких походах на морі, в одній морській битві добув турецьку галеру й подарував її римському папі — за це папа дав йому свій золотий портрет. Сулима вертався влітку 1635. р. з моря з ватагою козаків і темної ночі підступив під Кодак. Користаючи з того, що сторожа спала, козаки по драбинах увірвалися до замку, повибивали вояків і спалили та зруйнували замок. Пізніше Сулима ховався на однім острові на Дніпрі, але його віднайшли, самі товариші його видали. Його завезли до Варшави й там зрубали йому голову, тіло почвертували так, як Наливайка, й повивішували на рогах міських мурів.

Але козаччина не втихомирилася. 1637. р. знов зірвав повстання Павло Михнович або П а в л ю к. Він порозсилав по Придніпрянщині універсали, вказував на зневаги, що терплять козаки, і закликав усіх до війни. Зібрав він до сорок тисяч війська. Ішли до нього люди з усіх сторін, з чим хто мав: з рушницями, списами, косами, сокирами. До першої битви дійшло під Кумейками над річкою Россю. Козаки йшли справно табором, у шість рядів возів, напереді шість гармат, усередині дві, ззаду теж дві; військо було поділене на полки

й сотні. Сильно вдарили на поляків; кому не ставало рушниці й іншої зброї, ті били ворога голоблями й дишлями.

Але поляки були сильніші — почали окружати козаків. Козаки не піддавалися — боронилися завзято, — поле бою, сусідні ліси й дороги повкривалися трупом. Козацьке військо відступило на південь під Боровицю, пробувало боронитися ще там, але накінець мусіло видати полякам старшин. Павлюка з кількома товаришами знов покарали в Варшаві на горло.

Та повстання ще не покінчилося. Козаки вибрали собі нових старшин, Яцка Острянина та Дмитра Гуню, й вони ще цілий рік вели війну. Завзято боронився народ, — багато сіл і міст зруйнували козаки в війні, аж полякам пощастило знищити повстанців 1638. р.

Тяжко карали козаків за це повстання. Польський король скасував уряд козацького гетьмана й поназначував за полковників польських старшин. Козакам відібрали давні права й вольности й завели над ними гострий догляд.

У. ПОВСТАННЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО.

Панування шляхти.

По невдалому повстанні 1638. р. в Наддніпрянщині шляхта прийшла до ще більшої сили, як перше. Могутні пани Потоцькі, Конецпольські, Вишневецькі та інші позаймали великі простори пустих земель на краю «диких піль», степів, заклали там села й осаджували на них своїх підданих. Обовязки селян усе тяжчали; селяни з року на рік платили більші податки й мусіли робити все більше панщини на ланах своїх панів. Таксамо по містах позменшувано міщанам права і свободу.

Та найбільше терпіли козаки. Хто не був записаний у реєстер, той не мав ніяких козацьких прав і мусів приставати до міщан або на селі піддаватися панові. Але й реєстрові козаки не мали давніх вольностей. Козацькі полковники-шляхтичі не дбали, щоб запорозьке військо процвітало, а нищили козаків як-найгірше. Від усього майна, худоби, збіжжя козаки платили податки; добич, що її добували на татарах, мусіли віддавати полковникам. Не вільно було вже козакові ходити у степ, на влови або по рибу, за все треба було платити. Як було котрий козак умер, то його вдову й дітей шляхта вважала за мужиків і примушувала

до панщини. Як було подобалась котрому шляхтичеві козацька сіножать, поле чи хутір, то він виганяв звідти козака з його родиною й майно його забирав собі...

Важко було терпіти запорожцям ці знущання. Вони ж були люди військові, заслужені в війнах з татарами й турками, вкриті славою, — а тут мусіли слухати панів і їх прислужників, як які кріпаки або невольники. Запорожці кипіли гнівом і обуренням. І чекали тільки пригідного часу, щоб знову підняти повстання.

Богдан Хмельницький.

У хуторі Субітові під Чигирином проживав козацький сотник Богдан Хмельницький. Він був із невеликого шляхетського роду. Його батько Михайло проживав спершу в Жовкві в Галичині, потім став урядовцем у Чигирині, господарював на селі й заклав свій хутір у степу. Своему синові бажав дати вищу освіту й посилав його до шкіл у Львові.

1620. р. Михайло Хмельницький ходив на турків і поляг у битві під Цецорою в Молдавії. Богдан дістався тоді до неволі і два роки важко страждав, доки не поталанило йому визволитися. Тоді вступив до запорозького війська й по кількох роках став сотником.

Він вів далі батьківське господарство в Субітові. Та коли козаків в повстанні 1638. р. розбито, то і Хмельницькому стало гірше. Почала його переслідувати шляхта. Найбільше завзявся був на нього чигиринський урядовець, шляхтич Чаплинський. Він уподобав собі хутір Хмельниць-

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
в першій пол. XVII в.

- територія українців
- територія французької держави
- територія Литовського В.Кн.
- територія козаччини
- татарські межі

кого в Суботіві й хотів його дістати у свої руки. Коли Богдан пішов був раз у похід на татар, Чаплинський зі своїми слугами наїхав на Суботів, позабирав йому всю худобу, коні, збіжжя й інший добуток, а малого синка Хмельницького так побив, що хлопець умер.

Хмельницький підготовляє повстання.

Хмельницький вернувся додому й зацівав зараз Чаплинського до суду. Але його там висміяли:

— Суд дає справедливість шляхті, а не козакам, — казали.

Тоді Богдан поїхав з іншими козаками до Варшави, до короля. Тодішній король Володислав IV. не любив шляхти, бо вона йому дуже докучила своєю гордістю, й бажав допомогти запорожцям.

— Ви люди лицарські, — казав він, — у вас шаблі при боці, робіть самі собі справедливість.

Король думав тоді про велику війну на турків і дозволив козакам збирати військо та пообіцяв повернути їм давні права. Для більшої певності видав козацьким послам листи зі своїм підписом і печаткою та новий прапор.

Але королівські листи взяв до себе, щоб їх переховати, козацький осавул Барабаш. Він приятелював зі шляхтою, дбав за панську ласку й не хотів сказати козакам, про що пише до них король.

Тоді Богдан Хмельницький задумав хитрощами добути ті листи. Він запросив до себе Барабаша на бенкет, частував його дорогими напитками й казав:

Гетьман Богдан Хмельницький

— Годі тобі, пане брате, листи королівські держати, — чи не могли б ми хоч удвох їх прочитати, козакам козацькі порядки подавати, за віру християнську достойно стати.

Відказав на це Барабаш:

— На що нам, козакам, козацькі порядки давати, чи не ліпше нам з ляхами, мостивими¹⁾ панами, в мирі пробувати, з супокоем хліб-сіль споживати, як у похід іти, своїм тілом комарів годувати.

Хмельницький розсердився на Барабаша за таку мову, але не показав по собі гніву, а приймав його ще ліпшими напівками, заки Барабаш п'яний не повалився на землю. Тоді Богдан зняв йому з пальця золотий перстень, виняв із кишені ключі, зза пояса забрав платок і гукнув вірного слугу:

— Сідай на коня й чим-дуж поспішай до Черкас, поклонися пані Барабашевій, передай їй ці знаки і проси, щоб видала королівські листи.

Слуга виповнив наказ. Барабашева жінка зачудувалася, що Барабаш хоче дати королівські листи Хмельницькому, але як побачила перстень, платок і ключі чоловіка, показала післанцеві, де шукати за листами, і він забрав листи та повіз Хмельницькому. Хмельницький відіслав Барабаша, що ще спав, додому, а сам почав приготівлятися в дорогу на Запорожжя. Барабаш дуже був розлючений на Богдана, і його арештували. Але приятель Богданів полковник Кричевський тайком випустив його з в'язниці. Хмельницький сів на коня і в товаристві кількох вірних козаків подався на Запорожжя.

¹⁾ себто — милостивими, ласкавими.

Хмельницький на Запорозжі.

На Запорозжі по різних островах було тоді багато козаків, що повтікали були зпід шляхетського панування й жили тут із уловів та з рибальства. Багато було між ними таких, що колись воювали з татарами й турками, багато досвідних воjákів, що брали участь у війнах з поляками. Хмельницький зібрав їх на раду, розказав їм про всі насили, прочитав королеві листи й закликав до боротьби з Польщею.

З радістю та з захопленням прийняли запорозжі заклик Хмельницького. Здавна вони мали охоту йти на війни й тільки чекали доброї нагоди й доброго полководця. Козацька рада вибрала Богдана Хмельницького за гетьмана — й передала йому в руку всю владу над військом. Це було на початку 1648. р.

Богдан Хмельницький почав приготуватися до війни з поляками. Насамперед він добув собі поміч татар. Татари дотепер були ворогами козаків, але гетьман бачив, що не можна рівночасно на два боки воювати і склав мир із татарським ханом. Татари присягли, що будуть утримувати мир із Україною й дали козакам кілька тисяч війська на підмогу.

Жовті Води й Корсунь.

На весну 1648. р. Хмельницький вирушив із Запорозжя. Польський полководець гетьман Микола Потоцький вислав проти козаків у степи свого сина Степана з польським військом. Реєстрові козаки під проводом Барабаша й інших

старшин мали їхати човнами Дніпром до порогів, Поляки йшли собі в степи безжурно, не знаючи, які сили у Хмельницького.

— Ми на тих мужиків навіть не піднесемо шаблі, а порозганяємо їх нагайками! — чванилися польські пани.

Але Хмельницький надійшов зі своїм військом несподівано й оточив польський табор над Жовтими Водами. Кілька днів тривала боротьба, бо поляки мали добру зброю, але накінець запорожці перемогли, багато польського війська загинуло, інші дісталися в полон. Степан Потоцький був ранений і умер у козацькій неволі. Зараз потім прилучилися до Хмельницького реєстрові козаки. Вони неохоче йшли на своїх братів, і як тільки дізналися, що Хмельницький переміг молодого Потоцького, кинулися на своїх полковників-шляхтичів і їх повбивали. Погиб тоді й Барабаш, його вбили за те, що не хотів пристати до повстання.

Старий гетьман Микола Потоцький зібрав тимчасом усе польське військо і з другим гетьманом Каліновським пішов на козаків. Але як дізнався про погром сина, хотів повернутися в безпечне місце. Тоді Хмельницький вислав за ним погоню. Козаки випередили поляків і під Корсунем уладили засідку в лісах: поперекопували дороги, збудували шанці й чекали з гарматами ворога. Польські війська необережно ввійшли в це місце і знову потерпіли поразку. Обидва гетьмани, багато шляхти, все військо пішло в неволю. Козакам і татарам дісталася велика добич. Жартували собі тепер запорожці з гордих панів і співали в думах:

— Гей, пане Потоцький, чи в тебе розум жіноцький? Не годишся ти воювати, лучше було в Кам'янці подільським пробувати, печеного поросяти, куриці з перцем уживати, як з нами, козаками, воювати! Навчать тепер тебе кримці-татари кобилину жувати, кумисом запивати!

Народне повстання.

Мов блискавкою розійшлися по всій Україні вістки про перемоги Хмельницького. Спершу люди не вірили, що все те правда, бо потратили вже були надію на ліпшу долю. Аке як дізналися від очевидців про битви над Жовтими Водами й під Корсунем, з радощів плакали й славили запорожців та гетьмана за їх хоробрість і силу.

— Висипався хміль із міха, наробив ляхам лиха, — приказували собі всі весело.

Богдан Хмельницький порозсилав на всі сторони своїх післанців закликати нарід до війни. В ближчі сторони їхали козаки зі зброєю в руках, з прапорами й відчитували всім на-голос письмо гетьмана. В дальші околиці запорожці йшли поперевирані за купців, ченців, старців і скрізь закликали селян до боротьби з панамі.

По всій Україні спалахнуло повстання мов вогонь. Селяни нападали на двори, підпалювали панські будинки, забирали худобу, збіжжя, зброю, виганяли або вбивали панів. Хто з польських панів заранні не втік був на захід до Польщі, той не міг урятувати життя. По містах міщани замикали до вязниць польських урядовців, виганяли ксьондзів, руйнували костели.

Полковник Максим Кривоніс
(тогочасний малюнок)

В боротьбі зі шляхтою селянам помагали козаки. Найбільше славив нарід полковника Максима Кривоноса. Він не був із роду українець, а походив із далекої чужини, з Шотляндії. Воював багато в Німеччині, потім пристав до козацького війська й боровся за Україну, як за свою рідну землю. Кривоніс ненавидів шляхту й ніякому панові не дарував життя. В пісні про нього співали:

— Перебийніс¹⁾ водить немного, — сімсот козаків з собою, рубає мечем голови з плечей, а решту топить водою.

Кривоніс здобув собі славу в боротьбі з князем Яремою Вишнецьким. Ярема був правнук Дмитра Вишневецького, основника Січі, але нічим не був подібний до свого прадіда. Він зрадив свій нарід, перейшов на латинський обряд і цілою душею ненавидів козаків. Страшно карав він селян, що приставали до повстання; сліпив нещасних людей, калічив, казав четвертувати. Але Кривоніс виступив проти Вишневецького й так побив його військо, що князь утік до Польщі й більше не показувався на Україну.

---

¹⁾ Це друге прозвище Кривоноса — та і Кривоніс і Перебийніс імена видумані козаками.

VI. ВІЙНИ ЗА УКРАЇНСЬКУ ДЕРЖАВУ.

Українська козацька держава.

Повстання 1648. р. дало волю більшій частині українських земель. По довгих роках занепаду обновилася знов українська держава, як колись за князів. Український народ почав жити під своєю власною владою.

По всіх селах і містах, звідки народ вигнав був шляхту, гетьман покасував польські уряди й установив козацькі. По більших городях стояли полковники, по містечках були сотники, по селах отамани. Богдан Хмельницький наказав їм завести скрізь лад і порядок. Заборонено палити без потреби панські двори й будинки, нищити скирти збіжжя, вирізувати худобу. Всякі засоби поживи зі шляхетських маєтностей треба було відвозити до козацького табору. Гармати, що були по замках і дворах, рушниці, шаблі й усяку зброю забірали також до війська. Гетьман дозволив кожному записуватися до козаків. Але хто раз до війська вступив, той мав слухати військових законів і робити те, що йому наказували. Непослушних і свавільних карали тяжкими карами. За менші провини для сорому приковували до гармати; за великі злочини військові судді засуджували на смерть. Ці розумні запорядки гетьмана прийшли

**УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
ПІД ЧАС ХМЕЛЬНИЦЬКОЇ
ПОЛ. ХХІІІ**

- Штрихи** границі держав
- козацькі полки
- .....** повіт Б. Хмельницького 1548

всім до вподоби, кожний охоче виповняв, що йому доручували. Незабаром у цілій Наддніпрянщині настав спокій, — селяни господарили безпечно на своїх полях, міщани взялися за своє ремесло й торгівлю, козаки вправлялися в військовому ділі й готовилися до дальшої війни.

Богдан Хмельницький поділив українську державу на полки. Полків було сімнадцять: 1. чигиринський, 2. черкаський, 3. корсунський, 4. канівський, 5. білоцерківський, 6. паволоцький, 7. гуманський, 8. кальницький або винницький, 9. брацлавський, 10. київський, 11. чернігівський, 12. ніженський, 13. прилуцький, 14. переяславський, 15. кропивенський, 16. миргородський, 17. полтавський. Начальником полку був полковник, при ньому була жолкова старшина: полковий писар, обозний, осавул, суддя, хоружий. Полк ділився на сотні. На чолі сотні стояв сотник, а при ньому — сотенний писар, осавул і хоружий. По містечках і селах були отамани. Для відрізнення від полкових і сотенних урядів, старшина, що була при гетьмані, почала зватися генеральною: так був генеральний писар, генеральний обозний, судді й осавули.

Чигирин.

Гетьманською столицею був Чигирин над річкою Тясмином. Це місто лежить у самій середині України, рівно віддалене від Сяну на заході й від Дону на сході, від Чорного моря на півдні й білоруської грониці на півночі. Богдан Хмельницький вибрав собі це місце за столицю, бо тут недалеко було його рідне село Суботів. Тут жили самі козаки, близько був Дніпро й степи.

Чигиринський замок стояв на високій скелістій горі. Довкола був обведений валом, муром і баштами; на мурах і вежах стояли гармати. В долині під замком розкинулося місто, обведене валом і дубовим гостроколом; вхід вів через оборонні ворота в трьох місцях. Третій ряд укріплень був на півдні від степів, — непрохідні ліси, поляни позавалювані деревами, глибокі рови, вовчі доли й інші засідки боронили переходу до столиці.

Двір гетьмана був на міській площі побіч церкви Успення. Дім був звичайний, козацький, бо гетьман пишноти не любив. Тільки гармата, що стояла перед двором, давала знати, що тут квартира головного вождя запорозького війська.

В сусідніх домах були різні військові уряди: канцелярії, каси, військові склади й ин. Кругом жили козаки чигиринського полку, що були прибічною сторожею гетьмана.

На передмістях було людно й гамірно. З усіх сторін зїздилися сюди козаки, міщани, купці. В крамницях можна було дістати всякі чужосторонні і свої товари. В одних продавали шовк, турецькі матерії, перські килими, перли, дороге каміння, в других — муку, сало, мед, рибу, дерев'яні й металеві вироби. По вулицях і торгах була глота людей усякого роду й народу: побіч українців донські козаки, білоруси, татари, москалі, турки, поляки, угри, румуни, греки, болгари, німці, шведи, — нераз у багатих убраннях на гарних конях або в пишних повозах, — пани, дворяни, купці й військові.

В Чигирині бували часто чужосторонні посольства — від турецького султана, московського царя, польського короля, волозького й молдав-

ського воєводів, семигородського князя, з Австрії, Венеції й ин.

Чигирин був тоді найславніший город на всю Україну.

Битва під Пилявцями.

Але в обороні української держави треба було вести ще далі війни з поляками. В Польщі вмер тоді король Володислав. Нового короля ще не було, і в краю правила сама шляхта.

Польські пани рішили далі боротися з козаками й до ведення війни йменували трьох полководців. Один із них розумів воєнне ремесло, але був дуже старий і немічний, другий був учений у латинських школах та не вмів воювати, третій був занадто молодий на полководця. Хмельницький назвав їх коротко: »перина, латина, дитина».

Пани вибиралися на війну, як на весілля, в гарних повозах, вели з собою багато служби, везли вози повні всякого добра. Хмельницький заступив їм дорогу під Пилявцями на Волині, й 23 вересня 1648. р. ударив на польський табор. Тоді на шляхту прийшов такий страх, що і старшина й військо почали втікати, мов божевільні. Ніхто не хотів слухати наказів, кожний дбав тільки про те, щоб найтися як-найдалі від грізних запорожців. Три начальні полководці побігли перші. На місці лишився великий табор, повний усякого багатства й роскоші, гармати, намети, вози, дорогі килими, футра й убрання, шаблі оправлені в золото, рушниці, сідла, всякі присмаки, печені й варені, меди, вина, — все те забрали козаки.

— Добре, добре пани вибрались на весілля й бенкет на славу завдали: тільки кошту багато

положили, сто тисяч скарбу проремарнували, — так співали козаки.

Запорожці добули знову славу. Їх вороги вкрилися вічним соромом.

В Галичині й на Холмщині.

Зпід Пилявців гетьман Хмельницький пішов до Галичини. З захопленням витали козаків мешканці Галицької землі. Вже триста літ минуло, як Галичина дісталася під чужу владу, мало хто вже й знав, що тут були свої володарі, ніхто й не мав надії, що може вернутися своя держава. Аж тут несподівано ввійшли українські війська! Всі кинулися до повстання, — селяни, міщани, духовенство, навіть та частина шляхти, що залишилася була вірна українському народові. З сіл виганяли панів, по містах убивали польських урядовців, скрізь заводили козацьку владу з отаманами й сотниками.

Найбільше вславився в цій війні Семен Височан. Він був шляхтич, але здавна не любив польських панів і воював із панськими урядовцями. Тепер він обняв провід над селянським повстанням на Покутті за Дністром. Біля нього зібралася п'ятнадцять тисяч війська, Височан поназначував полковників, сотників, отаманів, мав свої гармати, хоругви, військову музику. Свої відділи посилав на всі сторони й завдав паям великі шкоди.

Богдан Хмельницький облягав Львів, але не хотів нищити міста, де було багато українських міщан, прийняв від міста окуп і пішов далі на північ, у Холмщину, в ту нещасливу землю, що найбільше терпіла від чужої шляхти. Тут він спинився під

Замостям, але думав іти ще далі, аж на Варшаву.
В пісні співали тоді запорожці:

— Гей, ви хлопці, ви добрі молодці, не журіться, посідлайте коні воронії, садовіться та поїдемо в чистеє поле, на Варшаву, наберемо червоної китайки та на славу!

У Варшаві поляки вибрали тоді нового короля Яна Казимира. Він написав до Хмельницького лист і просив його, щоб не воював більш Польщі, та обіцяв, що дасть українцям такі права, які вони самі схочуть. Гетьман повірив словам короля й рішив вертатися.

З жалем прощали козаків холмщани й галичани, зі слізьми дивилися, як уступали запорозькі війська. Але козаки їх потішали:

— Не журіться, ми ще вернемося до вас.

І так гетьман із військом-переможцем вернувся в Наддніпрянщину і 27. грудня 1648. р. відбув вїзд до Києва. Вже здалека виходили проти нього міщани, селяни й духовенство. У воріт міста стрічав гетьмана київський митрополит разом із єрусалимським патріярхом, що тоді саме приїхав на Україну. Професори і студенти київської Академії витали його промовама і співама. Славили його як переможця-визвольника Богом даного Україні й тому названого Богданом, величали його другим Мойсеєм, що вивів український нарід із чужої неволі.

Переговори з поляками.

Незабаром потім приїхали до гетьмана до Переяслава польські послы. Найстарший між ними був воєвода Адам Кисіль. Це була дивна людина.

З роду він був українець, — він любив свій нарід, опікувався українськими школами, підпомагав церкви і братства, — одного тільки не міг зрозуміти, як Україна може бути самостійною державою. Йому все видавалося, що українці можуть щасливо жити тільки під опікою Польщі, і він старався наклонити козаків до послуху польському королеві. Козаки говорили про нього, що старому воєводі українські кости пообростали польським мясом!

Польські послы під проводом Кисіля з плачем просили гетьмана, щоб він не воював Польщі. Але Хмельницький відповів їм:

— Шкода говорити багато! Коли Потоцький шукав мене над Дніпром, був час зі мною говорити, по Жовтих Водах і корсунській битві був час, нарешті, як я стояв під Пилявцями, піді Львовом і під Замостям. Але тепер уже запізно. Вже я доказав, що можу зробити й покажу ще більше: вибю я з лядської неволі весь нарід український! Поможуть мені в цім селяни аж по Люблин і Краків, і я не відступлю їх, бо це права рука наша. За гряницю війною не піду — досить маю добра й достатку в моім князівстві на Україні аж по Львів і Холм і Галич. Стану я ще над Вислою і скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи! І дуків і князів туди загоню, а будуть зза Висли кричати, знайду я їх і там певно. Не постоїть мені нога ніякого князя, ні шляхетки на Україні, а захоче хліба котрий із найменших, нехай буде послухний запорозькому війську!

Польські послы виїхали з Переяслава сумні й налякані.

Битва й мир під Зборовом.

Гетьман наказав знову готовитися козакам у похід і повів їх удруге до Галичини 1649. р. Польським полководцем був тепер Ярема Вишневецький. Він думав іти на Україну, але Хмельницький окружив його військо так, що князь заховався до замку в Збаражі в Галичині. Тут сиділи поляки кілька тижнів у облозі, і на них прийшла така біда, що з голоду мусіли їсти коні. Зпоміж козаків поляг під Збаражем полковник Морозовицький, що його звали Морозенком. Нарід плакав за молодим лицарем, як то співають у пісні:

— Ой, Морозе, Морозенку, ти преславний козаче, за тобою, Морозенку, вся Україна плаче!..

На підмогу Вишневецькому вибрався король Ян Казимир. Польські війська йшли безпечно вперед, бо не сподівалися зустріти скоро козаків. Але Богдан Хмельницький на той час відійшов із частиною козаків від Збаража й чекав короля під Зборовом. Коли поляки перейшли болотнисту річку, козаки напали на них, розбили польські обози й загнали королівське військо до міста. Король пробував боронитися, уставив свої війська в оборонному таборі, але українці й татари окружили його такою великою силою, що про перемогу не було що й думати. Король боявся, що дістанеться в полон і мусів миритися з Хмельницьким.

Дня 18. серпня 1649. р. підписано славний зборівський мир. Король відступив козакам три наддніпрянські воєвідства: київське, чернігівське, брацлавське — се була половина України. Не вільно було туди входити польським військам, усі

уряди мали належати до українців. Козацького реєстрового війська мало бути 40 тисяч. Кого прийняли до реєстру, той мав право перейти на козацьку сторону, хочби це був і панський підданий; але не прийняті до реєстру мусіли робити панщину. Українська церква мала зберегти давні права, київський митрополит мав належати до сенату, тобто королівської ради. Українська академія в Києві мала забезпечені всі права вищих шкіл.

Так повстала окрема козацька держава, але ще під владою польського короля. Державна границя йшла річкою Случ.

— Знай же, ляше, по Случ наше, — говорили тоді запорожці.

VII. НОВІ ВІЙНИ Й СОЮЗ ІЗ МОСКОВЩИНОЮ.

Смерть Ничая.

Польська шляхта не думала дотримувати умов зборівського миру. Шкода їй було гарної України, великих маєтків і достатків, безжурного панування. Тай і на Україні народ був невдоволений миром і тим, що за Случем лишилася шляхетська влада й панщина. І так у недовгому часі знову почалася війна.

Польські полководці зібрали нове військо на українській грядиці. Брацлавським полковником був тоді Д а н и л о Н и ч а й, хоробрий і відважний лицар. Він порозставляв сторожу по всіх грядничних городіх, сам перебував у Краснім і пильно уважав, що роблять поляки. Але польський гетьман Каліновський несподівано перейшов грядицю й напав на Красне. Ничай справляв тоді бенкет із товаришами. Та як дізнався, що йдуть поляки, хопив шаблю, сів на коня й кинувся на ворогів. Міщани хотіли його спинити, бо поляків ішла велика сила. Але полковник скрикнув:

— Що, я, Ничай, маю звідси утікати, свою службу козацьку ногами топтати, свою славу козацьку марне потеряти?

Почалася завзята битва на вулицях міста. Поляг тоді полковий хоружий, поцілений ку-

лею, — Ничай хопив сам прапор у свої руки і в першому ряді боровся з поляками. На його очах погіб його рідний брат. Поляки зайшли козаків із другого боку, конечно хотіли взяти полковника живим у неволю. Та Ничай, хоч ранений, не дався, рубав шаблею кругом себе, так, що гори ворожих трупів покрили вулицю. Нарешті його поцілили з рушниці, і славний лицар упав мертвий із коня.

Битва під Берестечком і Батогом.

Богдан Хмельницький вирушив тоді з запорозьким військом і з татарами на поляків. На західній грانیці Волині під Берестечком козаки стали табором і окопалися валами. Почалася битва 20. червня 1651. р. спершу на гармати, потім козаки пішли на герць. Битва йшла добре, і запорозьке військо було веселе і вдоволене.

Але нараз прийшла несподівана зміна. Татарський хан, що стояв мильо далі, запросив гетьмана до себе. Хмельницький поїхав із генеральним писарем Виговським і з малим відділом козаків. У козацькім таборі чекали нетерпляче його повороту. Але прийшов вечір, і гетьман не вернувся до табору. Прийшов і ранок другого дня, гетьмана не було, прийшов знову вечір, — так само. В козацькім таборі занепокоїлися, й полковник Богун, що за той час був наказним гетьманом, себто заступником Хмельницького, вислав козаків шукати гетьмана. І тоді дізналися страшної річі: хана перекупили поляки, він зрадив козаків, захопив гетьмана й повіз із собою десь у степи, а татарам казав уступати з поля битви за собою!

Поляки знали про це й почали стріляти щораз більше на козацький табор. Між військом прийшло до метушні; козацькі слуги й селяни, що не звикли були до бою, почали тайкома втікати, за ними заметушилися й деякі козаки. Полковник Богун із булавою їздив табором і заспокоював військо, як міг, — але це багато не помагало: в таборі прийшов такий безлад, що треба було уступати 30. червня 1651.

І тут знову прийшла страшна пригода. Коло Берестечка кругом були великі багна й западини. Щоб мати перехід до табору, скрізь побудовано мости. Але тепер підчас відвороту найбільший міст не витримав тягару людей, коней і гармат, завалився, й тисячі людей потопилися в воді та болотах...

Поляки йшли за козаками й безнастанно стріляли. Але запорожці боронилися вперто. Один козак скочив на човен, та не міг відплисти, бо його окружили поляки; не мав иншої зброї, лише косу, та боронився нею завзято кілька годин, убиваючи ворогів, — аж котромусь польському воякові пощастило його перемогти.

Козацьке військо уступило до Білої Церкви. Приїхав туди й гетьман, — за великим окупом хан відпустив його з неволі. Але не можна було далі боротися, бо військо було перетомлене. Хмельницький заключив тут мир із поляками 28. вересня 1652. р., дуже некорисний для України: козакам залишилося лише київське воевідство, поляки забрали Брацлавщину й Чернігівщину.

Берестецьку поразку пімстили козаки 1. червня 1652. р. в битві під Батогом (над річкою Богом). Богдан Хмельницький із трьох сторін уда-

рив на польський табор і страшно погромив ворогів. На полі битви полягло більше ніж 20.000 поляків, погіб також і сам гетьман Каліновський, що перший почав цю війну. Козацькі війська заняли Брацлавщину й Чернігівщину, — Україна знов діставала свої давні грониці.

Тиміш Хмельницький.

Богдан Хмельницький мав двох синів, старшого Тимоша й молодшого Юрася. Богдан дуже любив своїх синів. Юрась був іще молодий хлопець, що-йно кінчав школи, батько тримав йому для науки вченого ченця. Тиміш був уже дорослий юнак і разом із батьком ходив у походи на Польщу.

Гетьман хотів зробити Тимоша своїм наслідником на гетьманстві й пильно дбав за те, щоб його старший син пізнав добре військові справи й усю управу української держави. На жінку Тимошеві висватав Богдан доньку молдавського воєводи, Розанду. Але молдавські бояри підняли тоді повстання проти свого воєводи. Тиміш із козацьким військом ходив на поміч своєму тестеві, але підчас облоги міста Сочави на його намет упала гарматня куля, й Тиміш від рани вмер.

Гетьман, як почув про смерть улюбленого сина, заплакав тяжко. Тіло лицарського Тимоша перевезли до Суботова й тут похоронили з військовими почестями.

Союз із Московщиною.

Польща ніяк не хотіла помиритися з Україною. Що-року польські війська йшли над Случ

і нападали на погрянничні городи. Ця безнастанна війна дуже стомила українське населення. Україна не мала доброго союзника. Татарський хан дбав тільки за добич і готов був за гроші продати Україну полякам. Тимто гетьман задумав найти собі поміч деінде і звернув свою увагу на Московщину. Москалі також ворогували з поляками, вони були тої самої віри, що українці, цар мав добре військо, — Хмельницький думав, що Москва може стати добрим союзником для України.

До Переяслава приїхали в січні 1654. р. посли, щоб умовитися з гетьманом про союз. Вони обіцяли, що цар полишить Україні її давні права, що москалі не будуть мішатися до української управи, не братимуть ніяких податків, шануватимуть українські звичаї. Як буде війна з Польщею або з татарами, то московські війська прийдуть українцям на поміч.

— Чого ж ви жадаєте за все це? — питає Хмельницький московських бояр-послів.

Бояри відповіли:

— Ви маєте присягнути на вірність цареві.

— Добре, — сказав гетьман, — ми присягнемо, що будемо вірні союзники Москви, але ви присягніть, що цар дотримає нам слова й не зрадить України.

— Ні, — відказали бояри, — цар ніколи не присягає своїм підданам.

— Чому воно так? — казали козаки; — інші володарі складають присягу своєму народові.

— Але наш цар самодержець і своєму народові не присягає.

Побачив тоді гетьман і старшина, що Москва приготовляє зраду. Але не було вже як заверта-

тися. Прийшли вістки, що з заходу йдуть поляки на Україну, з півдня наступає татарський хан. Тоді Хмельницький згодився присягнути на союз із Москвою. Потім вислав послів до Москви, і там уклали договір між Україною й Московщиною. Україна мала залишитися окремою державою у злучі з Московщиною. Закони для українських земель ухвалювала козацька рада. Головою держави був гетьман, і він виконував владу через генеральну старшину, полковників і інших урядовців. У судах судили на основі українських законів. Податки й інші доходи з України йшли до українського скарбу. Число війська мало бути 60.000. Українська держава мала право входити в союзи з усіма іншими державами. Московський цар мав на Україні такі права: тримати в Києві воєводу з московським військом; приймати до відома переговори України з іншими державами; приймати до відома вибір нового гетьмана.

Незабаром прийшли на Україну московські війська. Ніби вони йшли на поляків, але до бою не спішилися, а спершу почали шукати кватир на Україні.

Важкі були московські кватири. Ніяке обістя, ніяка хата, ніяке поле, ні горід не могли встоятися перед московськими салдатами. Скрізь був розбій, грабунок, крадіж. Не помагало й те, що міщани або селяни давали москалям самі, що було треба, московським салдатам. усього було за мало, вони нищили й руйнували все.

Найбільше терпіла давня столиця України — Київ. Москалі ввійшли туди непрошені й почали будувати свої твердині. Київський митрополит гостро противився тому, гетьман теж не дозволив

на будову, але московський воєвода не слухав, — посередині Київа станула московська фортеця. Москалі всіма способами старалися утвердити своє панування на Україні й найбільше дбали за головне місто: вони знали, що за ким буде столиця, за тим піде й цілий край...

Байка Богдана Хмельницького.

Разом із московським військом гетьман вивабрався знов на поляків і прийшов удруге під Львів. Тут йому зайшли дорогу польські послы. Королева прислала гетьмановій жінці дороге намисто й лист, де просила її заступитися за Польщу. Хмельницький просив послів сідати, прийняв їх гарно й почав оповідати таку байку:

— В давні часи жив один чоловік, що був дуже багатий, так що всі сусіди завидували йому. У того чоловіка був у хаті вуж, що нікого не кусав, господарі ставили йому молоко, він їв і спокійно повзав собі по хаті. Але раз дали дитині їсти. Вуж прийшов також і почав пити молоко з миски. Нерозумна дитина замахнулася ложкою і вдарила вужа по голові. Розгніваний вуж кинувся й дитину вкусив. На крик прибіг батько зі сокирою, вдарив вужа, але врубав йому тільки кусень хвоста. Хлопець умер від укусу, вуж сховався до ями й уже не виходив до людей. Від того часу господареві велось все гірше й гірше, йому гинула худоба, коні, бджоли, не родило збіжжя, пустів сад. Він терпів довго й накінець пішов за радою до ворожбита. Ворожбит сказав йому:

»Давніше ти жив у згоді з вужем, і він приймав на себе все твоє лихо; тепер він гнівається

з тобою, і ти терпиш сам. Як хочеш давнього гаразду, йди до вужа, погодися з ним».

Чоловік зробив так, поставив біля ями молоко й почав припрошувати вужа. Але вуж відказав йому:

»Дарма ти, чоловіче, бажаєш, щоб між нами вернулася така любов, як була перше. Як я погляну на мій відрубаний хвіст, що я втратив через твого сина, зараз відновляється в мені гнів. Ти знов, як згадаєш, що нема твого сина, також попадеш у лють і схочеш мене вбити. Досить буде між нами приязни, як зробимо так: ти живи у своїй хаті, як тобі хочеться, я житиму в моїй ямі, будемо собі приятелі здалека«.

— Таксамо — говорив далі гетьман, — було між поляками й українцями. Колись козаки боронили своїми грудьми Польщу перед татарами й турками. За те вони не хотіли більше, як тільки, щоб могли пити те молоко, що поляки залишили їм десь на боці в куті. Тоді Польща була могутня й щаслива. Але потім полякам стало завидно, що й українці живуть побіч них, вони почали нарушувати козацькі права, — били українців по голові. Почалися довгі і страшні війни. Тепер ви хочете згоди з нами. Я скажу вам так, як той вуж сказав тому господареві: лишіть нам нашу Україну, самі вертайтеся до своєї Польщі, кожний матиме своє, будемо собі приятелями здалека.

Смерть Б. Хмельницького.

Підчас походу на поляків, Богдан Хмельницький переконався, що москалі прийшли на Україну не того, щоб помагати козакам, а щоб са-

мим тут панувати. Всі міста, які облягали козаки, навіть Львів, вони хотіли взяти на царське ім'я й залишити тут свої залоги. Цар не думав дотримати своїх обітниць Україні. Москалі почали вести переговори з поляками й готовилися віддати Польщі половину українських земель. Козацьких послів царські бояри не допустили до тих переговорів. Козаки вернулися зажурені і впали з плачем гетьманові до ніг.

— Пропали ми, батьку, москалі запродали нас ляхам.

Гетьман скипів гнівом:

— Діти, не журіться, не будемо більше під московською рукою, кинемо царя, знайдемо собі інших союзників.

Гетьман зараз вислав своїх послів до Швеції, до Туреччини, до Угорщини, Молдави й почав приготовляти військо до війни з Московщиною.

Але тут прийшла на Богдана Хмельницького смертна слабість. Зажурився старий гетьман, що буде з Україною, і скликав старшину на раду. Зійшлися судді, осавули, полковники, сотники, всі вірні товариші й дорадники гетьмана.

— Я старий і недужий, не довго вже зможу вам гетьманувати, виберіть собі нового гетьмана на моє місце.

Заплакали з жалю козаки і сказали:

— Не знаємо ми, кого нам за гетьмана вибирати, хочемо твоєї ради послухати.

Відповів їм гетьман:

— Є між вами писар Іван Виговський, він десять років при мені пробував, усі звичаї козацькі пізнав; виберіть його, буде вам гетьманувати, козацькі порядки подавати.

Козаки не хотіли Виговського, бо він був родом шляхтич, не хотіли й Мартина Пушкаря, й Павла Тетері, й нікого зі старшини.

— Так скажіть, кого ж на гетьмана бажаєте?

— Ми бажаємо сина твого Юрася Хмельниченка, козака молодого.

Гетьман почав їм відраджувати:

— Панове-молодці, моему Юрасеві щойно сімнадцять років, він зростом малий, розумом не дійшлий, козацьких звичаїв не знає.

— Ми будемо старих людей біля нього держати, будуть його добрими ділами навчати. Буде він між нами гетьманувати, нам порядки давати. Будемо його добре поважати, тебе, батька нашого, споминати.

Заплакав тоді старий гетьман, сивою головою поклонився громаді й віддав булаву молодому Юрасеві.

Богдан Хмельницький умер 8. серпня 1657. року по десятьох роках гетьманування (1648 до 1657).

З плачем та риданням проводили його козаки з Чигирини й похоронили під церквою в Суботіві. Але домовина гетьмана не лишилася в посвяченій землі. Польський полководець Чарнецький кілька років пізніше здобув Суботів і викинув кости гетьманові з могили...

Та хоч могила Богдана Хмельницького не залишилася, слава його перетривала століття, — він був найбільший гетьман України.

VIII. ІВАН ВИГОВСЬКИЙ, ЮРІЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ, ПЕТРО ДОРОШЕНКО.

Іван Виговський і Московщина.

Юрась Хмельниченко гетьманував недовго. По смерті батька він побачив, що не зуміє правити великою українською державою, що ліпше йому скласти булаву. Він зібрав козацьку раду, подякував козакам за честь і поклав булаву та бунчук перед радою.

Тоді старшина й козаки вибрали гетьманом Івана Виговського (1657—1659).

Він був із роду шляхтич і спершу служив у польськiм уряді. В битві над Жовтими Водами він дістався до татарської неволі, але Хмельницький викупив його і зробив своїм писарем. Виговський був людина досвідна, освічена й дуже добре вів свій уряд. Богдан у всіх справах радився з ним, і писар був йому найвірнішим товаришем. Як козаки вручили йому булаву, Виговський сказав:

— Ця булава́ буде добрим нагородою, лихим карою. У запорозькiм війську має бути послух і порядок.

Цих слів він тримався все. Виступав гостро проти свавільних, непослушних і всіх, що хотіли привести безладдя в державі. Розумних і заслу-

Гетьман Іван Вигівський.

жених шанував і все слухав їх поради чи в військових справах, чи в інших.

Москалі були невдоволені з того, що гетьманом став Виговський. Вони боялися його розуму й досвіду й воліли б були, якби гетьманом був Юрась, бо тоді сподівалися скорше запанувати на Україні. Тепер усіма силами вони старалися шкодити Виговському. Московські воеводи підмовляли нарід проти гетьмана. Вони казали, що гетьман не українець, а поляк, що він цурається православної віри, що водиться з панами й хоче завести знову панщину. Казали, що народові стало б гарніше, якби скасувати козацькі порядки й віддати Україну під царську владу. Обіцували великі достатки й уряди всім тим, що виступатимуть проти старшини й гетьмана та допоможуть москалеві запанувати на Україні.

Розумніші люди бачили московську хитрість та злобу і гнали геть від себе царських прислужників. Але серед темного народу знаходилося багато таких, що пішли на московські штучки й почали бунтувати проти гетьмана.

Старшина й чернь.

Найбільше невдоволені були запорожці. У давніші часи Запорожжя було серцем козаччини, на Січі проживали гетьмани, звідтіль ішли накази й доручення на всю Україну.

Але від часу, як Богдан Хмельницький прогнав шляхту з Наддніпрянщини, більша частина козаків осіла по городах і селах у Київщині, Брацлавщині та лівобережній Україні, — їх називали городовими козаками. Ці козаки поділили

між себе панські й королівські землі й почали на них господарити. Вони корчували ліси, орали й засівали землю, заводили пасіки, будували млини, одне слово — розводили широке господарство. Найбільше землі мала старшина: сотники, полковники й генеральні старшини. Вони сильне забагатили й почали жити достотно, як пани.

Старшина пробувала заводити наново селянські роботи й вимагала різних данин та робіт не тільки від селян, але й від простих козаків. Почалося ворогування між черню, тобто чорними, простими козаками, та старшиною. Чернь знайшла своїх оборонців на Запорозжжі.

Запорозжжя було тоді пристановищем для всяких невдоволених людей. На Запорозжжя мало хто ходив по добич, бо і в городях легко було найти прожиток. На Низ ішли тільки ті, яким невидгоду було жити по містах і селах. Хто провинився чимнебудь, або хто розсварився зі старшиною, або кому було за тісно під гострою військовою управою, той мандрував за пороги й там на островах на Дніпрі або в степу міг знайти собі волю і свободу, якої бажав.

Ці нові Запорозжці це був народ свавільний, все невдоволений, охочий до боротьби. Московські прихильники бачили це й почали підбурювати їх проти Виговського. Вони нарікали, що гетьман і старшина живуть у роскошах, збирають великі гроші, а прості козаки й запорозжці бідують, живуть у нужді. Казали, що треба стати проти Виговського, відібрати йому булаву й вибрати іншого гетьмана з простих козаків. І так запорозжці зірвали бунт проти гетьмана.

До запорожців пристав і полтавський полковник Мартин Пушкар зі своїми людьми. Але по боці Виговського стала старшина й городові козаки. Гетьман пішов на свавільців і розбив їх військо під Полтавою 1658. р.; Пушкар поляг на полі битви.

Це була перша внутрішня боротьба в козацькій державі. Від того часу почалося ворогування між старшиною і простими козаками, — і ворогування це принесло багато шкоди Україні.

Перша війна з Московщиною.

Виговський добре бачив лихі наміри Москви й від початку свого гетьманування думав виконати діло, якого не зміг зробити Богдан Хмельницький: видобути Україну зпід московського панування. Але козацькі сили були за слабкі, щоб побороти Москву.

Гетьман скрізь шукав союзників. Але тільки Польща згодилася допомогти йому. Виговський не дуже вірив полякам, але що не було іншої ради, пристав до союзу з Польщею. В Гадячі 1658. р. складено умову між Польщею й Україною. Поляки згодилися на те, що Україна буде окремою державою при Польщі, так, як була Литва, що буде мати свого гетьмана, своїх міністрів і всі свої права, але признаватиме владу короля; обіцяли, що не буде тих кривд, які українці терпіли давніше, і що польське військо піде проти Москви.

Тоді Виговський видав заклик до народу проти москалів. Пригадав, як то царські воеводи обіцували шанувати українські права, й як вони відразу почали їх ламати, як московські війська

нищили народ, як царські агенти підбурювали козаків проти гетьмана, як Москва робила все, що тільки могло пошкодити Україні, як цар не давав Україні підмоги на ворогів, а умовлявся з Польщею про поневолення козаків.

— Отака зрада підступної Москви, — писав гетьман, — слідна в усім: вона готовить нам ярмо, насамперед домашньою війною, а потім і відкрито підіймає на нас зброю, без ніякої нашої вини. Тепер ми примушені підняти зброю для нашої оборони; не в нас причина війни.

Український народ радо прийняв заклик гетьмана. Почалася війна. Частина українських військ ударила на Київ, щоб вигнати звідтіль московську залогоу, але напад не вдався. Сам Виговський із головною силою пішов під Конотіп у Чернигівщині і там 8. липня 1659. р. звів бій із москалями, що покінчився великою перемогою. Кілька тисяч московського трупа вкрило конотіпські поля, кілька тисяч пішло в українську неволю, головні полководці теж дісталися в полон. Великий страх упав на Московщину; всі думали, що козаки підуть аж на царську столицю, цар хотів уже втікати з Москви.

Але Виговський мусів уступити з гетьманства. Поляки не хотіли додержати гадяцького договору. Польські війська, що прийшли були козакам на поміч, нищили край і людей, як за давніх часів.

Нарід почав виявляти невдоволення. Виговський не міг того стерпіти і по двох роках гетьманування склав булаву. Він закінчив життя кілька літ пізніше, розстріляний поляками. Між селянством

у Київщині почалося тоді повстання проти Польщі. Поляки думали, що це Виговський підбурює народ і казали його арештувати. Воєнний суд не міг доказати гетьманові ніякої провини, а проте засудив його на смерть, і гетьмана розстріляли 16. березня 1664. року.

Так згинув старий товариш і дорадник Богдана, заслужений гетьман, що хотів волі й самостійности для України. Похоронили його в Манявському Скиті в Галичині.

Юрій Хмельницький.

Як Виговський склав булаву, гетьманом вибрали знов Юрія Хмельницького. Козаки думали, що син Богдана буде гетьманувати так розумно як батько, і що настануть добрі часи на Україні.

— Нехай буде тая слава, що Хмельницький знову гетьманом! — говорив нарід.

Але Хмельниченко не вмів гетьманувати. Він не мав сили, щоб виступити проти москалів і почав із ними годитися. Москалі зараз узялися на хитрощі. Московські воєводи запросили гетьмана до себе на другий бік Дніпра до Переяслава. Недосвідний Юрась повірив москалям, що йому нічого не буде, й поїхав. Але москалі не хотіли пустити його назад і присилювали, щоб підписав новий договір, дуже некорисний для України: московські війська мали стояти залогою в шістьох найбільших містах України, щоб не допустити до нового повстання. Гетьман не міг сам розпоряджатися запорозьким військом, а мав слухати наказів, які йому пришле цар. Такого лиха дожила

Україна. Юрій Хмельницький по п'ятих роках (1659—1663) знову склав булаву.

1663. р. Україна поділилася на дві частини: на лівому боці Дніпра вибрали одного гетьмана, на правому другого. З того часу походять назви лівобічна й правобічна Україна або — Лівобережжя і Правобережжя.

Лівобережну Україну називали також Гетьманщиною, бо тут найдовше були гетьмани. Між обома частинами бували тоді часто війни, що нищили цілий край — тому цей час народ назвав Руїною.

Юрій Хмельницький.

Петро Дорошенко.

На правобережній Україні спершу гетьманував Павло Тетеря (1663—1665), що був полковником за Богдана Хмельницького. Але він не прислужився нічим добрим Україні, бо в усім слухав поляків. Він мусів уступити з гетьманства, й тоді козаки віддали гетьманську булаву Петрові Дорошенкові (1665—1676).

Петро Дорошенко був із прадіда козак, його

дід був козацький гетьман після Сагайдачного. Дорошенко у всіх своїх справах наслідував Богдана Хмельницького. Головне змагання його було зєдинити всі українські землі в одну державу, незалежну від чужинців. Польщі він не вірив.

— Служили козаки — казав він, — польському королеві багато років і свої голови поклали, а дослужилися того, що поляки відбирають у них вольности, б'ють їх, мучать, беруть із них великі данини, церкви божі безчестять, палять або обертають у костели.

Не мав він довіря й до москалів, бо знав, як вони висували проти гетьманів »покутних гетьманчиків« і старалися зруйнувати українську державу. Він бажав оперти будову держави на згоду й єдність самих українців. Він казав:

— Хоч за божою волею український народ обох сторін Дніпра роздвоєний, і ми здаємося одні одним ворогами, то проте ніхто чужий не буде нам такий прихильний, як ми самі собі.

Дорошенко знав добре український народ, розумів його змагання і вмів зєднати собі народню прихильність. Всі його любили й цінили, а найбільше за те, що він був людина незвичайно чесна, не мав на оці ніякої користи для себе, а був готов усе майно своє, життя і кров покласти за Україну.

Союз із турками.

Дорошенко вважав Польщу й Московщину за двох головних ворогів України. Проти них він шукав для України іншого союзника й постановив зробити союз із турками.

Гетьман Петро Дорошенко.

Туреччина була тоді великою державою, до неї належали також різні християнські народи, болгари, серби, волохи, греки й ин. Козаки мали надію, що союз із Туреччиною принесе Україні великі користи.

— У них воєнний народ у великому пова-

жанні й пошані, — казали тоді козаки, — і на селян у них нема великих податків ані оплат. Дружба з турками певніша навіть, ніж із християнами, бо як турчин покленеться своєю бородою, то вже ніколи не переступить своєї клятьби й не змінить свого слова.

На заклик Дорошенка султан вислав велике військо проти Польщі й разом із гетьманом здобув Камянець на Поділлі, обляг Львів і присилував поляків у мирі в Бучачі 1672. р. уступитися з українських земель. Правобережна Україна стала окремою державою у злуці з Туреччиною.

Але недовго вдержалася приязнь із музулманами. Турки були тоді напів дикий нарід, ворожо відносилися до всіх християн, яких звали невірними, не вміли шанувати християнських звичаїв. По різних містах та селах ставили свої мечети, в Камянці перемінювали християнські церкви на свої святині. Українців дуже боліли ці зневаги, і простий нарід почав нарікати на гетьмана за його союз із турками.

Найбільший ворог турків і татар був запорозький кошовий Іван Сірко. Про нього розповідали, що він народився на світ із зубами й зараз почав гризти пиріг. З цього пророчували, що він ціле життя гризтиме ворогів України. І справді Сірко весь свій вік воював безнастанно з бісурманами. Турки називали його «урос-шайтан», себто український чорт. Султан казав молитися в мечетах, щоб Сірко погіб. Сірко переміг турків і татар у 55 більших боях, а в малих січах був майже що-дня. Спершу Сірко ворогував із Дорошенком за його союз із турками, але як переконався, що гетьман хоче тільки добра Україні, став

його вірним другом. Сірко помер 1690. р. на Чортомлицькій Січі, його могила збереглася до наших днів. Але народ собі оповідає, що там похоронена тільки одна Сіркова рука, а що він сам ходить далі по світі й воює ворогів України.

Тоді проти Дорошенка розпочали війну москалі. Вони боялися, щоб він не злучив у своїх руках цілої України й хотіли його погубити. Велике московське військо облягло Чигирин, де жив Дорошенко зі своїм вибраним полком козаків, яких звав «серденятами».

Але гетьман укріпив сильно старий замок Хмельницького і з добрих гармат стріляв до ворогів. Кілька разів підходили москалі до наступу, та хоробрі Дорошенкові козаки відбивали їх і відганяли далеко. Тоді москалі рішили взяти Чигирин голодом. Довгий час тривала облога, нарешті гетьманові не стало харчів і пороху, і він мусів піддатися. Свої гетьманські відзнаки, булаву й бунчук, він відіслав лівобережному гетьманові, а сам поїхав до московського табору.

Москалі відвезли його в Московщину і звідтіль уже його не пустили. Дорошенко вмер у далекій чужині, в Ярополчі біля Вятки 1698. р. Його могила є там до нинішнього дня.

Дорошенка називали останнім козаком, бо він був останнім із тих старих запорожців, що вирости у твердій военній школі і все своє життя воювали мечем із ворогами України.

Кінець Козаччини на Правобережжі.

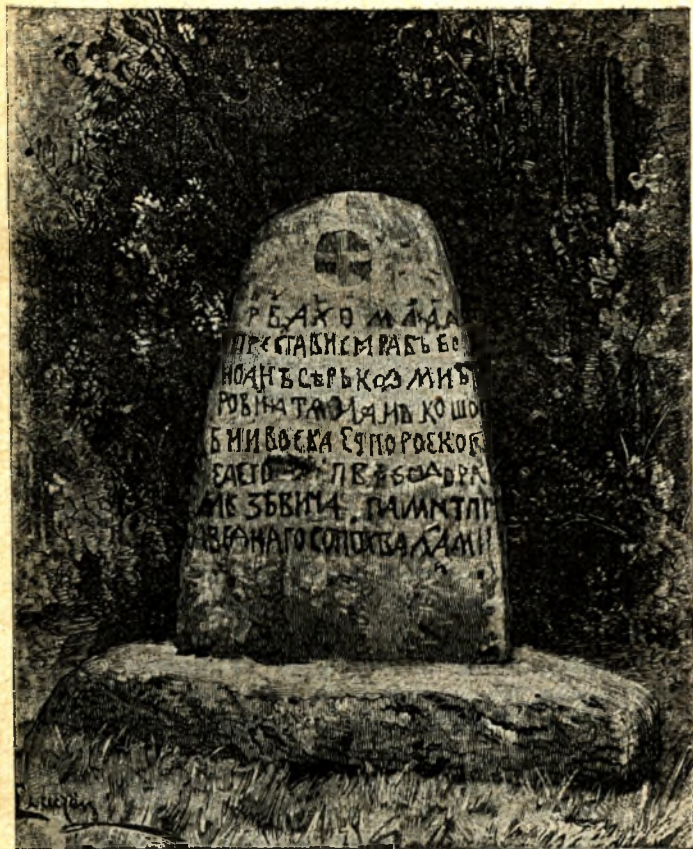
По Дорошенкові не було вже визначних гетьманів на правобережній Україні. Проти Дорошен-

ка поляки назначили були гетьманом М и х а й л а Х а н е н к а (1668—1674), але він не мав великого значіння на Україні. Турки знов на місце Дорошенка бажали мати за гетьмана ще раз Ю р і я Х м е л ь н и ц ь к о г о (1677—1681). Він пробував добути батьківську столицю Чигирин, але це йому не вдалося. Турки покарали його на смерть у Кам'янці на Поділлі — скинули з моста в річку Смотрич. Інші гетьмани були вже під польською владою: Остап Гоголь (1674—1679), Степан Куницький (1683—1684), Андрій Могила (1684—1686) і наказний гетьман Самусь Іванович (1693—1704).

Останнім організатором козаччини на правобережній Україні був полковник С е м е н Г у р к о, прозваний Палієм. Він проживав спершу на Запорозжі, опісля поселився у Хвастові на Київщині, прийняв уряд полковника й почав обновлювати козаччину. Ця частина Київщини була тоді зруйнована війнами, майже пуста. Палій із різних сторін спроваджував поселенців, закладав села й містечка. Радо йшли до нього селяни й козаки, і незабаром ця країна почала процвітати добробутом.

Палій задумав визволити зпід польського панування весь край від Дніпра по Случ, скасувати там кріпацтво й замінити панщину на грошові оплати або військові повинності. Але поляки дізналися про пляни Палія й 1699. р. порішили цілком скасувати козаччину на Правобережжі. Тоді козаки зірвали повстання, багато польських панів заплатило головами за свої неправди.

У цьому повстанні брала участь і українська шляхта. Найбільше вславився волинський пан Д а н и л о Б р а т к о в с ь к и й, визначний поет, що у своїх творах виступав проти всякої неволі. Він

Могила кошового Івана Сірка.

склав для повстанців маніфест, де дуже яскраво змальована гірка доля українського народу. За

участь у повстанні польський воєнний суд засудив Братковського на смерть: на ринку в Луцьку йому зрубали голову.

Поляки не могли самі загасити повстання й закликали на поміч москалів; царські війська перейшли на правий беріг Дніпра. Тоді з наказу московського царя лівобережний гетьман Мазепа мусів арештувати Палія, і славного полковника цар заслав на Сибір. Звідти Палій вернувся по кількох роках і умер 1710. р.

Поляки остаточно придушили повстанців, і правобережна Україна перейшла під польську владу, — козацьке військо вже не було оновлене, тут уже не віджила козацька держава.

ІХ. ІВАН БРЮХОВЕЦЬКИЙ, ДАМ'ЯН МНОГОГРІШНИЙ, ІВАН САМОЙЛОВИЧ.

Іван Брюховецький.

1663. відділилася лівобережна Україна від правобережної й була окремою державою. Коли Юрій Хмельницький 1663. р. зрікся гетьманської булави, на Лівобережжі вибрали наказним гетьманом полковника Якіма Сомка. Але частина козаків не була ним задоволена, бажаючи мати за гетьмана другого полковника, Василя Золотаренка. Між обома партіями почалися спори й боротьба. Тоді й козацька чернь почала шукати собі кандидата до булави, вона захотіла мати гетьманом кошового з Січі, Івана Брюховецького.

Брюховецький замолоду був слугою на дворі Богдана Хмельницького, потім поїхав на Запорожжя, козакував там і став на Січі кошовим. Це був чоловік дотепний, промовистий, подобався козакам. Але найбільшу прихильність він здобув собі через те, що нарікав на панів і на козацьку старшину, казав, що влада належиться простому народові. Але насправді Брюховецький думав тільки про те, щоб самому прийти до панування.

В Ніжені 1663. р. зібралася рада вибирати гетьмана. Приїхав туди Сомко зі своїми козаками, Золотаренко зі своїми, приїхав і Брюховецький

з великою юрбою запорожців і бідного народу. В раді мали голос не тільки козаки, а й чернь, тимто нараду названо «чорною радою». Прихильники Брюховецького не дозволили іншим козакам проявити свого голосу, тільки кричали великим криком: «Брюховецький гетьман!», і дали Брюховецькому булаву в руки. Розважніші козаки пробували завести лад у раді, але це не вдалося ні на що. Сомка та Золотаренка запорожці схопили й замкнули до в'язниці; Брюховецький казав позрубувати їм голови.

Народ думав, що новий гетьман заведе якнайліпший лад на Україні. Та вийшло инакше. Брюховецький узяв собі до товариства своїх приятелів із Січі, поробив їх полковниками й генеральною старшиною, хоч між ними були й неграмотні, і з ними вживав панування. На простих козаків і селян понакладав великі податки, душив їх, за малі провини карав в'язницею а то й на горло.

Побачили тоді козаки, що не все можна дати віру тому, хто хвалить себе й називається приятелем народу, бо він може стати народнім гнобителем.

Друга війна з Московщиною.

Москалі помогли Брюховецькому стати гетьманом, бо сподівалися, що він буде вірний цареві й допоможе їм руйнувати Україну. Справді так воно й було. Брюховецький зараз таки згодився давати московським залогам на Україні все утримання, відступив цареві більшу частину грошей, що до того часу належали до військового скарбу, просив царя, щоб на Україну прислали митропо-

лита москаля, він поїхав до Москви «побачити ясні очі государя», себто поклонитися цареві — цього не зробив досі ніодин гетьман. Цар дав йому за те чин боярина й дозволив узяти за жінку московку.

Так гетьманував Брюховецький шість років (1663—1668). Але нарід, заведений у своїх надіях, почав проти нього і проти москалів бунтувати. Найбільше заворушило всіх те, що Москва 1667. р. зробила умову з Польщею (в Андрусові на Білій Русі) і згодилася відступити їй правобережну Україну з Києвом. — По довгих боротьбах і повстаннях українці мали йти знов під польську владу. Тоді й гетьман схаменувся й рішився завернути з лихої дороги.

На Богоявлення 1668. р. на заклик гетьмана до Гадяча зіхалися полковники та інші старшини на раду. Вони розглянули сумне становище України й поприсягали собі, що не будуть терпіти більше московських знаруг, — або москалі добровільно підуть із України, або їх треба вигнати силою.

Полковники порозїжджалися до своїх полків і зараз почали боротьбу з московськими залогами. Москалі не замикалися по замках і пробували боронитися, — але козаки разом із міщанами розвели облогу, добули замки, московських салдатів повбивали, воєвод позабирали в неволю. По всій Україні велася завзята війна з ненависними чужинцями.

На підмогу Брюховецькому прийшов і Дорошенко, що гетьманував тоді на Правобережжі. Але як обидва гетьмани зустрілися, юрба козаків, що ворогували на Брюховецького, кинулася на нього і вбила на місці.

Гетьман Демян Многогрішний.

Демян Многогрішний.

По Брюховецькім на Лівобережжі вибрали гетьманом Демяна Многогрішного (1668—1672). Він зробив згоду з Московщиною. У переговорах домагався, щоб московські війська вийшли з України; але Москва знову вбилася в силу, і москалі знову залишилися в українських городях. Цар обіцяв, що воєводи не будуть устрявати в українські справи. Гетьман заходився пильно, щоб по недавній війні впорядкувати Україну. Він установив компанійський полк, — це була сторожа, що мала пильнувати публичної безпеки в державі.

Тоді на Україні заведено й першу пошту. В означені дні виходили з головних міст післанці й перевозили листи в різні місця; по дорозі стояли приготовані коні, й поштарі в недовгому часі могли переїхати далекі дороги.

Многогрішний правив недовго. Його вороги післали на нього донос до царя, що він ніби готує нове повстання. Многогрішного заарештували й відіслали до Москви. Царський суд судив його, допитував різними муками, але ніякої вини не знайшов. Та проте його покарали засланням на Сибір, де й помер безталанний гетьман далеко від рідної землі.

Іван Самойлович.

На місце Многогрішного вибрали гетьманом Івана Самойловича (1672—1687). Він був із священничого роду, але вписався до козацького війська, перейшов різні уряди й накінець був генеральним суддею. Це був чоловік гарного зросту,

розумний, начитаний, то й вибрали його за гетьмана.

Самойлович за перший свій обов'язок уважав зєднати всю Україну в одну державу. І переговорами й погрозами він старався переконати правобережних козаків, що вони повинні зєднатися з Лівобережжям під одною булавою. І по довгих заходах довів до того, що Дорошенко віддав у його руки свої гетьманські відзнаки. Самойлович усіма силами старався втримати при собі правобережні городи.

— За ким Київ і Чигирин, за тим уся Україна — казав він.

Він укріпив добре Чигирин і боронив його перед турками. Але йому не пощастило втримати давню гетьманську столицю; в мирі в Бахчисараї 1681. р. він мусів віддати правобічну Україну під турецьку владу.

Самойлович вів українську державу сильною рукою. Він бажав поставити високо уряд гетьманства, щоб його поважали так, як по інших державах шанували царів і королів.

На гетьманському дворі завели звичай, що туди ніхто не міг увіходити з палицею; перед особою гетьмана нікому не вільно було сидати, навіть полковникам; таксамо й духовенство, навіть найзначніше, мало стояти перед гетьманом із непокритою головою. Гетьманський двір був уладжений пишно й розкішно. Кімнати були прибрані гарними килимами, зброєю, малюнками. Обстановка була дуже гарна, скрізь було багато срібла, золота, самоцвітів. Гетьман любувався музикою, мав різні музичні струменти; кохався і в книжках і мав свою бібліотеку.

Гетьман Іван Самойлович.

За гетьманом пішла й козацька старшина — полковники, сотники й інші високі урядовці. Вони купували великі землі, розводили широкі господарства, будували гарні двори. Простих козаків-хліборобів вони силували служити собі, жадали від них дарунків, робіт, усякої служби; в деяких

місцях позаводили вже були навіть панщину. Нарід почав нарікати на гетьмана.

На весну 1687. р. Самойлович із українськими й московськими військами пішов у похід на татар. Війська переходили безлюдними, бездорожніми степами: тільки тут і там видно було яку могилу, то яке старе городище, чи руїни якої будови. Через ріки будували дерев'яні мости. Похід був тяжкий, військо втомилося і втратило сили.

Тоді вороги Самойловича почали виступати проти нього, — казали, що він дбає тільки про свої вигоди, не про військо, що козаки терплять від нього кривди й утиски. Військо дало послух цим намовам і почало бунтувати. Вночі змовники несподівано оточили гетьманський намет, напали на гетьмана, звязали його й віддали москалям. Московські салдати кинули Самойловича на простий візок і повезли в Московщину.

У страшному пониженні найшовся гетьман.

— Замість роскоші — гостра неволя, замість карет і пишних візників — простий візок, замість слуг парадних — сторожа стрільців, замість музики — плач і нарікання — так описує літописець гетьманську долю.

Цар заслав Самойловича на Сибір; там він марно умер.

Х. ІВАН МАЗЕПА.

Гетьманування Мазепи.

Новий гетьман І в а н М а з е п а (1687—1709) був із української шляхти. Замолоду він проживав на дворі польського короля, багато їздив по чужих краях і здобув собі широку освіту. Потім перейшов до козаків, сповняв у запорозькому війську різні уряди й накінець дійшов до гетьманства.

Іван Мазепа був людина розумна й досвідна. Він розумів, що Україна тоді стане сильна, коли всі громадяни будуть освічені і знатимуть, що таке українська держава. Тимто він старався просвітити український народ і освідомити його. Дуже пильно опікувався школами. Для київської Академії казав вибудувати новий будинок на три поверхи, великий і гарно владжений. У інших городях позасновував школи. По різних містах будував гарні кам'яні церкви й давав їм великі дари, щоб українські міста дорівняли красою чужоземним. Дуже пишній і гарний був гетьманський двір у Батурині. Мазепа бажав, щоб ціла Україна стала культурна і просвічена, щоб своєю культурою перевищила своїх сусідів.

Селянство за Мазепи.

Немало заходів робив Мазепа, щоб полекшити тяжку долю селянства. Козацька стар-

шина щораз більше вимагала від селян робіт і заводи́ла тяжчу й тяжчу панщину. Нарід почав бунтувати.

На чолі невдоволених став Петрик Іваненко. Він був канцелярист у генеральній канцелярії, але покинув свій уряд, перейшов на Січ і почав підмовляти запорожців до боротьби зі старшиною. Він нарікав на дуків-багачів, що позабирали собі великі маєтності, що знущаються над бідними селянами, вважають їх за своїх невільників, мало що не запрягають їх у плуги. Казав, що все те старшина робить із намови москалів, щоб люди знемагалися від тяжкого підданства, та щоб легше можна їх було поневолити й завести на Україні московські порядки. Таксамо з ненавистю він виступав проти поляків, пригадував, як то козаків топили в воді, поливали на морозі водою, варили в окропі, садили на палі... Він радив, за прикладом Богдана Хмельницького, не вірити ні полякам, ні москалям, а злучитися з татарами й добыти собі волю. Петрик Іваненко приєднав до себе запорожців, дістав військову підмогу від татар і почав війну проти багатої старшини й міщан. Але в війні йому не пощастило: в поході його військо розбито, він сам поляг, зарубаний у бою.

Старшина була дуже розлючена на селян за той бунт. Полковники, сотники, а то й багаті козаки почали самі на свою руку переслідувати повстанців і жорстоко їх карати.

Але гетьман Мазепа на такі знущання не дозволив: він видав універсал, з дорученням, щоб такі безправні кари залишити, та щоб кожний віддавав свою справу до розгляду судам. Він заборонив теж накладати на селян занадто тяжкі ро-

Гетьман Іван Мазепа.

боти й побори. Селянам дозволили вносити позви на панів, і гетьман обіцяв їм справедливість. Тоді дозволили також селянам варити собі пиво й горілку на власну потребу, особливо на весілля й на христини.

Москва нищить козаччину.

У Московщині володів тоді цар Петро I., основник могутності російської держави. Він заводив скрізь нові порядки, задумав також скасувати самостійність України і зробити Гетьманщину звичайною собі московською провінцією.

До цієї мети він ішов різними шляхами. Він воював у різних сторонах і ставив скрізь твердині та укріплення. До таких будов та робіт він брав із України козацькі полки. Козаки, що до того часу були вольні — лицарі, — працювали тепер, як які каторжники цілими днями в поті чола, в голоді, під доглядом московських наглядачів.

Найбільше надокучили козакам роботи при будові нової царської столиці Петербургу. Цар Петро ставив це місто в багnistій околиці серед болот та озер. Треба було копати там рови й канали. Козаки мерзли в зимній воді, хорували тяжко й умирали. Кільканацять тисяч українців загинуло на тих роботах. Нарід казав, що Петербург побудований на козачих кістках.

А на Україну знов цар посилав московські полки. Не тільки по містах, а й по всіх селах і хуторах кватирували московські салдати. Страшно нищили вони українських селян. Забирали худобу, коні, збіжжя, сіно, крали все, що було під рукою, розбивали людей, знущалися над бідним народом

як найбільші вороги. Хто хотів боронити своє майно й виступав проти москалів, того вязнили як бунтівника, судили й вивозили в Московщину на тяжке безповоротне заслання. Нераз вертався такий бідний козак знеможений, немічний, недужий із далекої чужини, щоб відпочити в рідній хаті, поспішав до свого села, а тут — ні рідні, ні майна, ні хати: хату зруйнували салдати, майно порозкрадали, людей позабирали в неволю. Українці горіли гнівом і ненавистю на царя й шукали нагоди помститися.

Повстання проти Москви.

Приїхав раз до Києва цар Петро. Царський міністер Меншіков був у гетьмана на бенкеті і промовив:

— Гетьмане, час тобі братися до ворогів.

— Яких ворогів? — спитав Мазепа.

Меншіков почав йому товкмачити, що найбільші вороги царя й гетьмана є козацька старшина, що треба її винищити, і за те цар нагородить гетьмана, і Московщина славитиме його як найвірнішого царського слугу.

Мазепа розповів це старшині:

— Оттаке говорить мені царський міністер. Таку пісню співають вони мені раз-у-раз, — не допусти Боже, щоб сталося, як вони думають.

Старшина як почула це, почала нарікати:

— Служать козаки цареві без ніякої противности, послушно, своїм коштом, водять їх у далекі походи на тяжкі роботи; козаки гинуть там, терплять важку зневагу й образу від московських начальників, і за все це така нам подяка!

Гетьман на це сказав:

— Я знаю, які їх пляни. Вони хочуть мене зробити князем, усю старшину бажають знищити, міста наші позабирати собі й понасаджувати тут своїх воєвод. А як наші спротивляться їм, то вони мають думку попереганяти всіх за Волгу. Україну заселять своїми московськими людьми.

Тоді вся старшина почала просити Мазепу, щоб визволив Україну з московської неволі.

— Що дня — казали вони, — молимо Бога за душу Богдана Хмельницького, що визволив нас із лядської неволі, уважай, гетьмане, щоб діти наші не проклинали твоєї пам'яті, як ти залишиш народ у такому ярмі!

Мазепа цілим серцем любив Україну й бажав урятувати її від сумної долі. Він рішився підняти війну на Московщину.

Битва під Полтавою.

Тоді з царем Петром воював шведський король Карло XII. Мазепа почав із королем переговорювати, чи не прислав би він і українцям свого війська на поміч. Шведський король пристав на це охоче, але дуже поспішився з допомогою й поспував все діло. Він не чекав, поки Мазепа добре приготується до війни, але зараз пішов походом на Україну. Гетьман мав при собі тільки кілька тисяч війська, інші полки були далеко поза Україною, в московських походах, — з тим невеликим військом не було надії перемогти Москву. Але Мазепа промовив до козаків:

— Браття, настав великий час. Покористуємося великою нагодою, віддячимо москалям за їх

насилу над нами, за всі нелюдські муки, за неправди, що нам учинено. Прийшов час скинути не-нависне ярмо й нашу Україною зробити вольною, самостійною державою.

Гетьманські війська злучилися зі шведами. Тоді на поміч Мазепі прийшов запорозький кошовий Кость Гордієнко зі своїми козаками.

Запорожці не все бували в добрій згоді з гетьманом. Мазепа не раз карав їх за їх сваволю, за те, що вони творили розбишацькі ватаги й на-падали на спокійних людей на Україні. Він дома-гався від них послуху своїм наказам. Запорожці були народ буйний, здавалися тільки на свою силу, вважали своє Запорожжя ніби за окрему державу й не дуже хотіли підлягати гетьманові. Часто при-ходило між ними до спорів і зачіпок. Але тепер, як Іван Мазепа підняв війну на Московщину, запо-рожці зрозуміли, що тут рішається доля всеї України, і прийшли гетьманові в допомогу.

Кошовий Гордієнко промовив до гетьмана:

— Ми, військо запорозьке, щиро дякуємо вам за те, що ви, як і пристало найвищому укра-їнському вождові, взяли собі до серця недолю України й почали визволяти її з московської не-волі.

Мазепа відповів:

— Дякую вам, запорожці, що мені вірите. Я пристав до шведів, не з користи для себе, але з любови до рідної країни. Не можемо, забувши честь, скласти руки й покинути наш край на волю гнобителя.

Разом зі шведами пішли українські війська на москалів. Війна йшла кілька місяців. У різних місцях приходило до малих стріч, а тимчасом оби-

дві сторони готовилися до головного бою. Цар Петро по всій Україні розсилав свої письма проти Мазепи, називав його зрадником і закликав народ, щоб не лучився з ним. В багатьох місцях темні люди послушали царських слів, кидали зброю й переходили до москалів. При Мазепі залишився тільки невеликий гурт вірної старшини й запорожці.

Цар Петро зібрав велику силу війська й заняв місто Полтаву. Мазепа разом зі шведами хотіли добувати це місто; так прийшло до головного бою під Полтавою 8. липня 1709. р. Вранці-рано рушили українські і шведські війська до наступу. День був вітряний; вітер ніс просто в очі війську степову куряву. Москалі мали ліпші становища на підвищеному місці й почали сильно стріляти. У шведських рядах зчинилася метушня. Король Карло, сам ранений, казав нести себе до війська. Але москалі вдарили тоді так сильно, що шведи мусіли уступати. Почався безладний відступ, — битва була програна...

Битва під Полтавою — це був кінець самостійности України. Гетьман Мазепа по цій сумній поразці разом зі старшиною й запорожцями мусів утікати з України. Він переїхав до Молдави, що була під турецьким пануванням. Але тут залишили його сили. Він тяжко занедужав і вмер 1709. року. Похоронили його в Галаці (тепер у Румунії), але його могила не збереглася...

Перше зруйнування Січі.

Страшно мстився цар Петро на українцях за їх повстання. Гетьманську столицю Батурин московські війська дико зруйнували. Напали на без-

боронне місто, людей рубали й кололи, що кров струмками плила по вулицях, грабили майно, нищили будинки, накінець підпалили город так, що він згорів увесь, залишилася тільки одна хатина. По всіх містах і селах порозходилися москалі шукати «зрадників-мазепинців» (так звали прихильників Мазепи), вязнили людей, катували, карали на смерть.

Найбільший гнів царя стягло на себе Запорозжя за те, що воно стало по боці Мазепи. Велике московське військо пішло на Січ 1709. р. Хоч у Січі козаків було небагато, вони не хотіли піддатися на московський заклик і кинули до води московського посла. Боротьба була дуже завзята. Полягло багато москалів, але й немало запорожців.

Москалі були б і не здобули Січі, але один зрадник козак, що знав усі переходи до Січі, підступом увів московське військо до твердині. Запорожці мусіли здатися, їх було не цілих три сотні, москалі половину їх повибивали на місці.

Січ москалі зруйнували й поставили сторожу, щоб козаки тут не поселилися. Але останки запорожців перенеслися на інше місце, спершу на річку Камянку, потім над Дніпровий Лиман коло Олешок. Незабаром Січ знову стала велика й сильна.

ХІ. НАСТУПНИКИ МАЗЕПИ.

Пилип Орлик.

Козаки, що перейшли до Молдави, не тра- тили надії, що їм поталанить іще вернутися на рід- ну землю. На місце Мазепи вони вибрали новим гетьманом Пилипа Орлика. Він був гене- ральним писарем і найвірнішим другом покійного гетьмана, вони разом уклали пляни боротьби проти Московщини й разом мусли залишити Україну.

Орлик зараз узявся впорядковувати дер- жавні справи України. На військовій раді 1710. р. складено першу конституцію України, тобто основні державні закони. Головним законодавчим тілом мала бути генеральна рада, що повинна сходитися тричі на рік; до неї мала належати гене- ральна старшина, полковники та по одному коза- кові з кожного полку. Виконну владу має гетьман, який править при співучасті генеральної старшини. Державний скарб відділяється від гетьманського; на утримання гетьмана і старшини призначається окремі маєтності. Гетьман має дбати, щоб на про- стих козаків і селян не накладали великих тягарів і податків, панщини й робіт; має дати опіку козаць- ким удовам і сиротам. Запорозькій Січі мають бути збережені давні права.

Орлик робив заходи, щоб собі приєднати союзників до боротьби з Московщиною. Йому вдалося намовити турків і татар до війни з москалями. Орлик із своїм військом ходив аж під Білу Церкву, скрізь почалося повстання. Але цар Петро з великим військом перейшов на Правобережжя, й Орлик мусів уступати. Над Прутом 1711. р. прийшло до битви між турками й москалями. Цар Петро мало що не дістався в турецький полон і мусів миритися; він згодився залишити Правобережну Україну й не турбувати козаків у Новій Січі. Орлик пробував іще при допомозі турків добути собі владу на Правобережжі, але його сили були вже за слабкі.

Знеохочений, він виїхав із Молдави до Швеції і вже до кінця життя залишився поза Україною. Він їздив по різних краях і пробував приєднати різні держави до війни з Московщиною, але всі ці заходи не довели до нічого. Лівобережна Україна залишилася під владою Росії, правобережна під Польщею. Пилип Орлик вернувся ще раз до Молдави і вмер у Ясах 1742. р.

Іван Скоропадський.

Ще перед битвою під Полтавою цар Петро наказав вибрати іншого гетьмана на місце Мазепи. Козаки вибрали старенького добрячого полковника Івана Скоропадського (1708—1722. р.). Він мав дуже важке гетьманування. Цар не дозволяв йому робити нічого корисного для України, а наказував вести все так, щоб українська держава як-найскорше впала.

При гетьмані цар поставив одного зі своїх

міністрів, щоб наглядав над гетьманськими справами і з України робив московський край. Цар далі нищив українські полки далекими походами й важкими роботами на каналах, на Україну. посилав що раз більше й більше москалів. Уже й на козацьких полковників назначували москалів. Але Скоропадський не тратив надії на кращу будучину України й нишком поволі порядкував усе на добро українського народу.

Щоб не дати цареві знищити дорешти Україну, гетьман поїхав до Петербургу. Цар прийняв його неласкаво й заявив, що на Україні буде заведений уряд на московський лад, Малоросійська Колегія: всі українські справи козаки мають вести разом із москалями. Скоропадський побачив, що цар має твердий намір знищити цілком гетьманщину. Він цим так зажурився, що заслаб і, як вернувся з дороги, вмер у своїй столиці, у Глухові.

Козаки владили йому величаві похорони. Наперед ішли два відділи пішого війська. Старшина мала рамена поперевязувані чорними стрічками. Довбуші били в тарабани, покриті сукном, так що голос добувався глухий; труби жалісно грали. За військом несли прапор і хоругву гетьманську, спущену вниз до землі. Далі їхали на конях два козаки, поперебирані за лицарів у зброї й шоломах; шаблі держали за вістря. За ними вели три коні поприбирані, але без їздців, потім знов їхали два лицарі, таксамо прибрані. Духовенство, священники й діякони йшли парами. Далі несли булаву й бунчук, пообв'язувані чорним серпанком. Домовину з тілом гетьмана несли на марах гетьманські слуги й гайдуки; окремо їхав похоронний віз, оббитий чорним сукном, запряжений шістьма кіньми,

Гетьман Іван Скоропадський.

прибраними в чорні покривала. За тілом ішла гетьманська вдова, генеральна старшина, полковники, козаки й велика юрба народу. По похоронних обрядах і молитвах, військовим звичаєм, вистрілено з гармат у честь померлого, потім військо стріляло з руниць, ще раз глухо затарахкотіли тарабани, заграли жалібно труби, прощаючи

в-останнє гетьмана, і на труну посипалися грудки землі...

Павло Полуботок.

Цар Петро не дозволив уже вибрати нового гетьмана: Україною мала правити «Малоросійська Колегія», на половину складена з москалів. Гетьмана заступав чернігівський полковник Павло Полуботок в уряді наказного гетьмана (1722—1724).

Полуботок був щирий патріот і сміливий чоловік, він думав гостро звернутися проти московських порядків. На його пораду з усіх сторін України пішли до царя прохання привернути давній лад на Україні й дозволити вибрати гетьмана.

Розлютився цар Петро й казав приїхати Полуботкові до Петербургу. Перед царем Полуботок сміливо висказав свої думки. Він докоряв цареві за те, що Московщина нищила українські права, нагадав йому праці й походи козаків і сказав:

— За все те ми, замість вдяки — здобули тільки зневагу й ненависть, попали в останню неволю. Ми мусимо платити данину, копати вали й канали, сушити болота непрохідні, гинемо цілими тисячами від втоми, голоду й нездорового повітря. Над нами панують московські старші, що не знають прав і звичаїв наших, їм усе вільно робити з нами.

Розгніваний Петро крикнув, що Полуботкові за це буде смерть, і велів замкнути його до в'язниці. Але гетьман сказав відважно:

— Заступаючися за Україну, я не боюся ні кайданів, ні тюрми. Краще мені найгіршою

Наказний гетьман Павло Полуботок.

смертю вмерти, ніж дивитися на загальну погибель
земляків моїх.

У в'язниці Полуботок смертельно заслаб. Тоді цар прийшов сам до нього, щоб гетьман простив йому гострі слова, але Полуботок не простив цареві, а відповів:

— За невинне страждання моє й моїх земляків будемо судитися у спільного й нелицемірного судді, Бога нашого: незабаром станемо перед ним, і він розсудить Петра з Павлом.

Зараз потім умер Павло Полуботок у в'язниці; незадовго після того закінчив життя й цар Петро.

Данило Апостол.

По смерті Петра I. його наслідник дозволив вибрати гетьмана. Українці прийняли цю вістку з великою радістю. У Глухові на майдані зібралося козацьке військо, посередині покладено гетьманські відзнаки. Почалися вибори. Всі в один голос заявили, що гетьманом має бути Данило Апостол.

Новий гетьман був один зі старих полковників, товаришував із Мазепою й добре памятав часи самостійності України; всі мали надію, що він поведе державу доброю дорогою. І справді Апостол за своє недовге гетьманування (1727—1734) зробив багато корисного для України. Він наказав списати всі українські закони в одну книгу, поправив козацький суд, упорядкував військовий скарб. Він добився того, що запорожцям дозволили вернутися на стару Січ.

Але по смерті Апостола цариця Анна знов заборонила вибирати гетьмана і прислала на Україну московських урядовців.

Der Kaiserliche Feld
Danuel
geboren

Herrlicher Soldaten
Apostel
1658.

Гетьман Данило Апостол.

ХІІ. КІНЕЦЬ КОЗАЧЧИНИ.

Лад на Гетьманщині.

Лівобережна Україна або Гетьманщина складалася тоді з 10 полків: київського, чернігівського, стародубського, ніженського, переяславського, прилуцького, лубенського, гадяцького, миргородського й полтавського. Грядиці її йшли на заході дещо за Дніпро, на сході до Дінця, на півночі за Іпуть, на півдні коло річки Орслі.

Гетьманщина була — земля гарна й багата. На півночі простягалися великі ліси, на півдні широкі степи. Нарід займався найбільше хліборобством. Земля була така буйна й родюча, що ніколи не було недостатку хліба. Всюди були розведені гарні сади, що давали людям велику користь; у деяких околицях садили тютюн. Багато було лук і лугів; там паслися табуни коней, воли, корови й вівці. Дуже розвинулася була на Україні годівля овець; із вовни робили сукно і прегарні килими. Багато худоби продавали за грядицю, в Московщину, в Німеччину. По річках і ставах була сила всякої риби, по лісах можна було прожитися з ловів, з пасічництва, з лісових робіт. Гетьманщина мала тоді більш ніж чотири мільйони людей.

Уряди на Україні були такі, як здавна, і тільки де в чому змінилися.

На чолі держави стояв гетьман, якого звали ясновельможним. Генеральну старшину титулували вельможними. Крім генеральних — писаря, обозного, осавулів, суддів, були ще нові генеральні уряди: підскарбій доглядав державного скарбу, генеральний хоружий переховував козацьку хоругву, бунчужний беріг гетьманського бунчука.

Старшина полкова, сотенна й городова була така, як давніше. Козаки ділилися на різні ранги. Бунчукові товариші це були сини старшини, що належали до гетьманського полку. Вони вчилися на вищі уряди, заступали старшину в війську, урядували по канцеляріях і в судах.

Знатні або військові товариші звалися ті козаки, що повнили якийсь уряд і потім із нього уступили. Значковий товариш називався той, що носив у сотні малий прапор, званий значком. Виборні козаки були ті, що мали власного коня, вбрання і зброю, рушницю, шаблю й піку. Бідніші козаки не йшли на війну, а склалися з двох чи більше хат на одного вояка, що звався підпомічником.

Крім звичайних козацьких полків, були в Гетьманщині кінні компанійці й піші сердюки.

Кирило Розумовський.

Останній гетьман давньої України був Кирило Розумовський (1750—1764). Він був із козачого роду, але молодим хлопцем дістався на царський двір до Петербургу, вчився там у вищих школах і їздив багато по чужих краях. Цариця Єлисавета думала, що він буде московщити Укра-

Гетьман Кирило Розумовський.

їну й дозволила вибрати його гетьманом. Він закинув стародавнє козацьке вбрання, носив одягу на французьку моду, волосся білів і закручував у кучері. Але у грудях його було ще українське серце. Гетьман займався щиро справами України,

завів нові порядки по судах і в війську, пильнував добробуту краю, старався прикрасити Україну новими будовами. В Батурині збудував прегарний гетьманський палац, що його останки залишилися до наших днів. Задумав також заснувати там університет.

Розумовський був людина добрячого серця, старався помагати кожному, хто до нього приходив із яким бажанням. Один урядовець через несправедливий засуд утратив був усе своє майно. Він кілька разів заносив скаргу до гетьмана, але гетьманові його прохання не давали до рук. Він хотів сам усно пояснити справу, але його теж не допустили до Розумовського. Тоді він тайкома через сад дістався до палацу гетьмана і в сінях чекав, коли гетьман вийде на прохід. Розумовський був у своїй кімнаті, але довго не виходив. Тоді бідний чоловік узявся на спосіб. Через щілину, що була між дверми й порогом, він просунув своє прохання до гетьманської кімнати. Яка ж була його радість, коли за хвилину його письмо вернулося тою самою дорогою: гетьман прочитав його й дав на письмі наказ, щоб покривдженому звернули його майно. Бунчукові товариші питалися потім гетьмана:

— Хто привів до вас, ясновельможний, того чоловіка?

— Ніхто, — відповів гетьман.

— Де ж ви його бачили?

— Ніде.

— А як же дійшло до вас прохання?

— Такою дорогою, що ви й не подумали б: перелізло через поріг.

Скасування гетьманства й козаччини.

У Росії стала тоді царицею Катерина II, що в усім наслідувала царя Петра. Вона побачила, що Розумовський, хоч і вихований між москалями, є українець і опікується своїм краєм, не дає нищити його. Розлютилася на нього, закликала до себе до Петербургу і сказала, що гетьманство касує. Розумовський не мав сили опиратися і склав гетьманську балав'у.

Так 1764. р. скінчилося панування українських гетьманів, скінчилася й самостійність української держави. Цар Петро I. і цариця Катерина II. знищили волю України. У Ленінграді, колишньому Петербурзі, є пам'ятник цареві Петрові I.; поставила його Катерина II. й дала на ньому такий напис: »Петру Первому, Єкатеріна Вторая«. Тарас Шевченко, дивлячися 1844. р. на той пам'ятник, написав такі слова:

Це той Первий, що розпинав
Нашу Україну
А Вторая доконала
Вдову-сиротину!...

На Україні почала знову правити Малоросійська Колегія. Але по вісімнадцятох роках, 1782. р., скасовано й її і скрізь заведено московські порядки. Скасовано також козацьке військо й козаків приділено до російської армії.

Так покінчилася на лівобережній Україні козаччина й українська держава.

Запорожжя.

Окремо від Гетьманщини правилося Запорожжя.

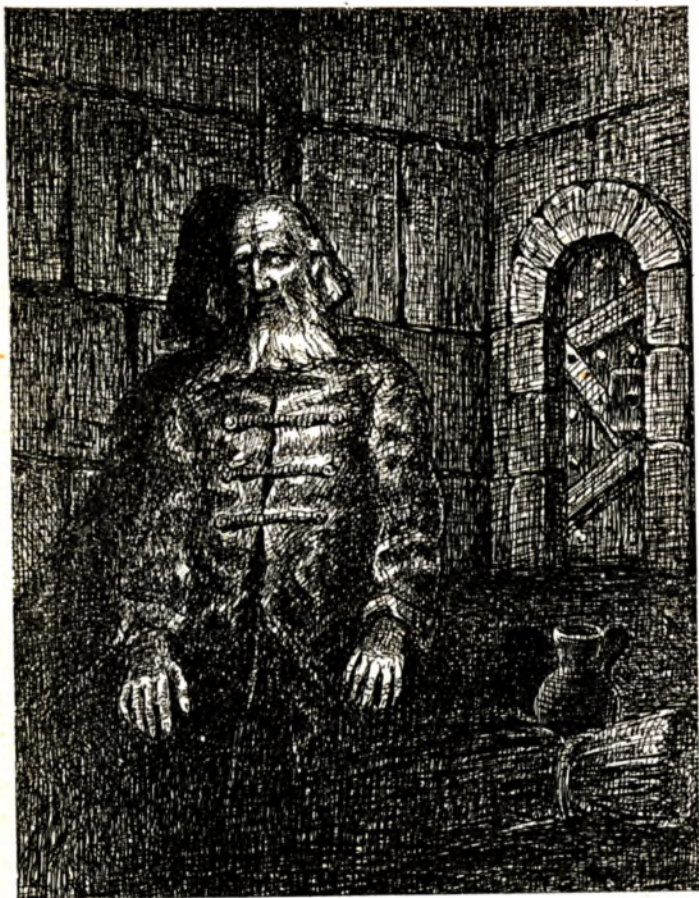
Запорожці вернулися 1734. р. на давнє місце й оснували Січ між річками Підпільною й Базавлуком. Вони тут загосподарилися наново й поширили свої гряди на всі сторони. На півночі від Гетьманщини гряди йшла коло річки Орелі, на сході від донських козаків була річка Калміус, на південь запорожці доходили до Дніпрового Лиману, на заході — по ріку Бог. Ті землі звалися »Вольности Запорозького Війська«.

Запорожжя ділилося на 8 паланок (повітів) і 38 куренів. Запорожці, як у давні часи, жили з ловів, скотарства і трохи з хліборобства. Частина війська проживала в Січі, інші жили в степах по зимовиках та хуторах.

Старшина Січі була така: кошовий отаман, суддя, писар, обозний, осавул, хоружий, булавний (носив булаву), бунчужний; були ще довбуші, пушкарі, шафарі (збирали мито на перевозах), канцеляристи. Був також отаман Січової школи, бо молоді хлопці мусіли вчитися.

Останнім кошовим Січі був Петро Кальнишевський. Він був людина великого розуму й досвіду й дуже добре правив Вольностями Запорозького Війська. На пустих просторах він поселював виходнів із різних сторін, казав будувати в степах хутори й села, дбав про те, щоб скрізь був лад і добробут. Про нього склали приповідку:

»Як кошовим став Кальниш, на Січі була паниця, корж і книш«.

Петро Кальнишевський у темниці.

По скасуванні Гетьманщини цариця Катерина II. задумала також покласти кінець і Запорозькій Січі. Кальнишевський дізнався про наміри цариці й вислав до Петербургу послів, щоб урятувати Запорожжя. Але запорожців прийняли тут зі зневагою. Московське панство насмівалося з козацької зброї, з українського вбрання, з простих звичаїв козацтва. Два високі урядовці по-французьки ляjali запорожців, думаючи, що вони не розуміють мови. Але запорожці знали, про що йде річ, переморгнулися поміж себе й завели таку розмову:

- Ой, брате ж мій, та й панів тут яка сила!
- Та все які великі та розумні!
- І де такі родяться?
- Звісно де, в Петербурзі та в Москві.
- А де вмирають?
- Умирають у Сибіру та на Камчатці!

Так відрубали запорожці москалям. Бо дійсно багато московських панів царі засилали на Сибір. Панки тоді вже до них не чіплялися.

Друге зруйнування Січі.

Цариця рішила знищити Запорожжя. Московський генерал Текелій 1775. р. окружив Січ великим військом. Кальнишевський скликав раду:

— Що, панове-молодці, робитимемо, віддамо Січ москалеві, чи ні?

Молодші запорожці крикнули:

— Як же можна віддати славне Запорожжя москалеві? Поки світу й сонця, того не буде! Хай прийде москаль, ми його провчимо!

Але старі січові діди похитали головами. Вони бачили, що Січ не витримає московських гармат, що даремне проливати кров.

Вислали запорожці послів до Текелія, просили пощади. Але Текелій не знав милосердя. Московські салдати ввійшли до Січі, заарештували старшину й почали руйнувати укріплення й усі будинки. Знищили все, навіть із церкви позабирали дорогі ікони та срібні царські врата.

Кальнишевського вивезли до Росії на заслання в Соловецький монастир на Білому морі. Там замурували його в темниці без дверей і вікон і тільки малою щілиною давали йому їсти. Так мучився бездольний старець дванацять років. Потім полекшили йому кару й пускали деколи до церкви, але говорити не давали йому ні з ким. І вмер останній запорозький кошовий у московській неволі 1805. р. у 112. році свого життя.

»Катерино, ой, царице,
Що ти учинила?
Степ широкий, край веселий
Та й занастила!«

— так співав народ про люту царицю Катерину II.

З Запорожжя розбрелися козаки по різних краях.

Частина козаків іще за Хмельниччини осіла була над припливами річки Донця, й там повстала Слобідська Україна або Слобожанщина з більшими містами: Харків, Охтирка, Озюм і інші. Частина січовиків перенеслася під турецьке панування й оснувала Нову Січ при гирлі

Дунаю. Дехто з нащадків запорозького війська живе там і досі в Добруджі.

Інші зайшли ще далі Дунаєм, аж у Угорщину, й осіли в Банаті над долинькою Тисою.

Згодом частина козаків вернулася на Україну й дістала дозвіл утворити Чорноморське військо. Кубанські козаки це останні нащадки давнього запорозького війська, вони залишилися до наших днів.

»Пропало славне Запорожжя, та не пропала слава!«

ГОЛОВНІ РОКИ З ІСТОРІЇ КОЗАЧЧИНИ.

- 1500. Початки Козаччини.
- 1550. Дмитро Вишневецький заснував Січ.
- 1593. Криштоф Косинський.
- 1595—96. Лобода й Наливайко.
- 1602. Самійло Кішка.
- 1616—22. Петро Конашевич Сагайдачний.
- 1621. Бій під Хотінням.
- 1625. Бій на Ведмежих Лозах.
- 1630. Бій під Переяславом.
- 1635. Сулима знищив Кодак.
- 1637—38. Павлюк, Острянин і Гуня.
- 1648—57. Богдан Хмельницький.
- 1648. Жовті Води, Корсунь, Пилявці.
- 1649. Битва й мир під Зборовом.
- 1651. Бій під Берестечком.
- 1652. Бій під Батогом.
- 1654. Союз із Московщиною.
- 1657—59. Іван Виговський.
- 1658. Гадяцька умова.
- 1659. Бій під Конотопом.
- 1659—63. Юрій Хмельницький.
- 1663—65. Павло Тетеря.
- 1663—68. Іван Брюховецький.
- 1665—76. Петро Дорошенко.
- 1667. Андрусівський мир.
- 1668—72. Демян Многогрішний.
- 1672—87. Іван Самойлович.
- 1687—1709. Іван Мазепа.
- 1690. умер Іван Сірко.
- 1708—22. Іван Скоропадський.
- 1709. Бій під Полтавою. Перше зруйнування Січі.
- 1710. Перша конституція України. Пилип Орлик.
- 1722—24. Павло Полуботок.
- 1727—34. Данило Апостол.
- 1750—64. Кирило Розумовський.
- 1764. Кінець Гетьманщини.
- 1775. Друге зруйнування Січі.
- 1782. Скасування останків самоуправи України.

СПИС ОБРАЗКІВ.

	стор.
1. Кн. Дмитро Вишневецький.	11
2. Запорозька Січ (нарис).	13
3. Запорожець.	17
4. Герб Запорозького Війська.	19
5. Запорожець (старшина).	21
6. Запорожець.	23
7. Козацька чайка.	31
8. Реєстровий козак.	37
9, 10. Гетьман П. Конашевич-Сагайдачний.	41, 42
11. Гетьман Богдан Хмельницький.	51
12. Полковник Максим Кривоніс.	56
13. Гетьман Іван Виговський.	79
14. Гетьман Юрій Хмельницький.	85
15. Гетьман Петро Дорошенко.	87
16. Могила кошового Івана Сірка.	91
17. Гетьман Демян Многогрішний.	96
18. Гетьман Іван Самойлович.	99
19. Гетьман Іван Мазепа.	103
20. Гетьман Іван Скоропадський.	113
21. Наказний гетьман Павло Полуботок.	115
22. Гетьман Данило Апостол.	117
23. Гетьман Кирило Розумовський.	121
24. Кошовий Петро Кальнишевський у темниці.	125

МАПИ:

1. Українські землі в 1. пол. XVII. в.	47
2. Українські землі за Хмельниччини.	59
3. Українські землі в пол. XVIII. в.	119

З М І С Т :

- I. **Початки козаччини.**
Запорожжя. — Татари. — Татарська неволя. —
Козаки. — Запорозька Січ. — Смерть Дмитра
Вишневецького. . . . . 5— 14
- II. **Життя козаків та їх звичаї.**
Нові Січі. — Запорозьке військо. — Козацька
старшина. — Рада. — Новики й чури. — Івась
Коновченко. . . . . 15— 25
- III. **Боротьба з татарами й турками.**
Похід на татар. — Битва з татарами. — Смерть
Хведора Безрідного. — Походи на море. —
Олексій Попович. . . . . 26— 35
- IV. **Боротьба з Польщею.**
Реєстрові козаки. — Перші війни з поляками.
— Самійло Кішка. — Петро Конашевич-Сагай-
дачний. — Війни 1625. і 1630. р. — Повстання
1635—1638. р. . . . . 36— 46
- V. **Повстання Богдана Хмельницького.**
Панування шляхти. — Богдан Хмельницький. —
Хмельницький підготовляє повстання.—Хмель-
ницький на Запорожжі. — Жовті Води й Кор-
сунь. — Народне повстання. . . . . 47— 57
- VI. **Війни за українську державу.**
Українська козацька держава. — Чигирин. —
Битва під Пилявцями. — В Галичині й на Холм-
щині. — Переговори з поляками. — Битва
й мир під Зборовом. . . . . 58— 67

VII. Нові війни й союз із Московщиною.

Смерть Ничая. — Битва під Берестечком і Батогом. — Тиміш Хмельницький. — Союз із Московщиною. — Байка Богдана Хмельницького. — Смерть Б. Хмельницького. . . . . 68— 77

VIII. Іван Виговський, Юрій Хмельницький, Петро Дорошенко.

Іван Виговський і Московщина. — Старшина й чернь. — Перша війна з Московщиною. — Юрій Хмельницький. — Петро Дорошенко. — Союз із турками. — Кінець Козаччини на Правобережжі. . . . . 78— 92

IX. Іван Брюховецький, Демян Многогрішний, Іван Самойлович.

Іван Брюховецький. — Друга війна з Московщиною. — Демян Многогрішний. — Іван Самойлович. . . . . 93—100

X. Іван Мазепа.

Гетьманування Мазепа. — Селянство за Мазепа. — Москва нищить Козаччину. — Повстання проти Москви. — Битва під Полтавою. — Перше зруйнування Січі. . . . . 101—109

XI. Наступники Мазепа.

Пилип Орлик. — Іван Скоропадський. — Павло Полуботок. — Данило Апостол. . . . . 110—117

XII. Кінець Козаччини.

Лад на Гетьманщині. — Кирило Розумовський. — Скасування гетьманства й Козаччини. — Запорожжя. — Друге зруйнування Січі. . . . . 118—128
Головні роки з історії Козаччини. 129
Спис образків і мап. 130

НАУКОВО - ПОПУЛЯРНА БІБЛІОТЕКА » ПРОСВІТИ «.

Накладом Фонду

» У Ч І Т Е С Я , Б Р А Т И М О І «,

вийшли від 1921 р. такі книжки:

1. Володимир Дорошенко, **Шевченкова криниця** (думки про Бога, людей і Україну), Львів, 1922, ст. 256.
2. Степан Рудницький, **Україна наш рідний край**, (друге видання), Львів, 1921, ст. 128 (вичерпане).
3. Михайло Возняк, **Кирило-Методіївське Братство**, Львів, 1921, ст. 240.
4. Микола Голубець, **Начерк Історії українського мистецтва**, I. частина, Львів, 1922, ст. 262.
5. Іван Крип'якевич, **Історія Козаччини**, для народу і молоді, Львів, 1922, ст. 92 (розпродане); друге видання, Львів, 1934, з 24 образками та 3 мапами, ст. 132.
6. Омелян Терлецький, **Історія української держави**, т. I, княжа доба, Львів, 1923, ст. 252.
7. Омелян Терлецький, **Історія української держави**, т. II, козацька доба, Львів, 1924, ст. 304 (з мапою Східн. Європи в XVII. в.).
8. С. Сірополко, **Короткий курс бібліотекознавства** (історія, теорія та практика бібліотечної справи), Львів, 1924, ст. 128.
9. Іван Раковський, **Наша Земля, її утворення, будова й минування** (основи геології), Львів, 1925, ст.150.
10. І. Крип'якевич, **Історія України для народу** (з образками), Львів, 1929, ст. 148.

(далі див. ст. 4. оклад.)

---

11. Степан Чарнецький, **Нарис історії українського театру в Галичині (1864—1934)**, Львів, 1934, ст. 254 (в тексті багато ілюстрацій).
12. І. Раковський, **Рослини, їх будова й життя (основи ботаніки)**, Львів, 1927, ст. 496 (з образками).
13. Микола Залізник, **Як люди до кращого життя доходили (нариси з загальної історії людської культури)**, з багатьома малюнками, Львів, 1929, ст. 304.
14. **Перадник для самоосвітніх гуртків**. Львів, 1934, ст. 128, ціна 1.50 зол.

До кінця 1934. р. вийдуть іще такі книжки:

15. Ростислав Єндик, **Антропологічні риси українського народу (з ілюстраціями)**.
16. Микола Бажалук, **Вулкани та землетруси (з багатьома образками)**.

Передплата на рік на чотири книжечки згори 6.40 зол. (в р. 1934: чч. 5 — друге видання, — 11, 15 та 16; ч. 14 треба набувати окремо, воно в передплату не входить). Гроші присилати на адресу:

ТОВАРИСТВО «ПРОСВІТА», ЛЬВІВ, РИНОК, 10.
(Société „Prosvita“, Léopol, Rynok 10 Pologne —
Association „Prosvita“, Lviv (Lemberg), Rynok 10,
East Galicia, Poland)

При кожночасній зміні адреси треба подавати давню адресу.

Передплачуйте журнал-місячник

«ЖИТТЯ І ЗНАННЯ»

на рік — 18 зл.; на півроку — 9 зл.; на 3 місяці 5 зл.;

поодиноке число 2 зл.